

HİTİT İLAHİYAT DERGİSİ

Hitit Theology Journal

e-ISSN: 2757-6949

Cilt | Volume 23 • Sayı | Number 1

Haziran | June 2024

Fırak Literatüründen Hareketle Osmanlıda Mezhepler Tarihi Yazıcılığı: 15-16. Yüzyıllar

Ottoman Sects Historiography Through The Literature of Fıraq: 15-16th Centuries

Furkan Ramazan ÖĞE

Arş. Gör. | Res. Asst.

Sakarya Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, İslam Mezhepleri Tarihi
Sakarya University, Department of Basic Islamic Sciences, History of Islamic Sects
Sakarya, Turkey

furkanoge@sakarya.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-1236-6072>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 16.02.2024

Kabul Tarihi | Accepted: 10.05.2024

Yayın Tarihi | Published: 30.06.2024

Atıf | Cite As

Öge, Furkan Ramazan. "Fırak Literatüründen Hareketle Osmanlıda Mezhepler Tarihi Yazıcılığı: 15-16. Yüzyıllar". *Hitit İlahiyat Dergisi* 23/1 (2024), 8-46. <https://doi.org/10.14395/hid.1438069>

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem (editörler - yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi.

Benzerlik taraması yapılarak (Turnitin) intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Etik Bildirim: ilafdergi@hitit.edu.tr | <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hid/policy>

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Review: Single anonymized - Two Internal (Editorial board members) and Double anonymized - Two External Double-blind Peer Review
It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning (Turnitin).

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while conducting and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Complaints: ilafdergi@hitit.edu.tr | <https://dergipark.org.tr/en/pub/hid/policy>

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Ottoman Sects Historiography Through The Literature of Firaq: 15-16th Centuries*

Abstract

The primary sources of the history of Islamic sects are the maqāla, firaq and milal-nihal. The maqāla were written earlier than the other two, but the majority of maqāla writings have not survived. For this reason, firaq, which emerged after the maqāla, became a prevalent type of writing in the history of Islamic sects. In this type of writing, influenced by the hadith of iftiraq, the authors classified the Islamic sects based on the number 73. Interestingly, the early writers of firaq did not consider the divisions that would occur in Islamic society in the coming centuries. Furthermore, it is more interesting that Ottoman scholars did not revise their classification of the sects. Although new sects emerged over the intervening centuries, they were not included in the classification of sects. However, sects attributed to a single person or whose existence was not even certain remained in the classifications. Some authors even criticized in their books the groups of their time but did not include them in their classification of sects. This situation is worthy of questioning, and the present study results from this questioning. From this perspective, the author examines the historiography of Islamic sects in the Ottoman period.

The objective of this study, which deals with the historiography of Islamic sects in the Ottoman Empire through the literature of firaq, is to reveal the literature by identifying the classification of sects written by Ottoman scholars in the 15th and 16th centuries, to make preferences by addressing the problem of authenticity in the classifications, to compare the classifications with the tradition of firaq they follow, and to reveal the nature of the historiography of sects in the Ottoman Empire by discussing the existence of this historiography. Although the narrative of the early period of the history of Islamic sects has been formed, it is interrupted in the Ottoman period and directly relates to the history of sects in the Republican period. The principal reason for this is the lack of sufficient studies in the literature on the history of sects in the Ottoman period. The present study aims to fill this gap and determine the status of the history of sects in the Ottoman period.

The initial section of the article, comprising two chapters, is an analytical review of the pertinent literature. I divided this part of the article, in which I examined thirteen different classifications of sect, into two sections: the Eastern Hanafite and Ash'arī traditions in Ottoman period. I then examined eight classifications in the first section and five in the second. One of the most significant challenges in the period under examination is the issue of authenticity. Because the authorship of six of the thirteen classifications is doubtful. It should be noted that five of the six doubtful classifications originate from the Eastern Hanafite tradition. Another noteworthy issue in this section is the discovery of two of Lutfi Pasha's works in which he classified Islamic sects. Although studies on Lutfi Pasha's historiography of sects have focused on his *Fıraḳ-ı dālla*, it has been demonstrated that he also made a classification of sects in two of his works, namely *Ḥayāt-ı Ebedī* in Turkish and *Zubdatu'l-masāil* in Arabic. Furthermore, it has been proposed that the risāla, entitled *Fıraḳ-ı dālla*, is a transcription of the first chapter of *Ḥayāt-ı Ebedī*. The work *Zubdatu'l-masāil* presents one of this period's most original classifications in terms of content and structure. Furthermore, the available evidence indicates that the writing of the Turkish firaq and milal-nihal began in this period. In the initial chapter, it is evident that the most frequently referenced names in the Eastern Hanafite firaq tradition within the Ottoman Empire were Abū Mutī' and, in the Ash'arī firaq tradition, al-Āmidī. The second section of this study concerns the existence of Ottoman sectarian historiography. As far as can be determined, no independent works on firaq or milal-nihal were written by Ottoman scholars in the 15th and 16th centuries. In addition, the available classifications do not mention the groups of the authors' periods. For this reason, although it is accepted that there was some writing in Ottoman sectarian history, it does not seem easy to speak of a strong writing similar to that of the early period.

Keywords: History of Islamic Sects, Ottoman, Eastern Hanafite, Firaq, Classification of Sects, 73 firaq.

Fıraḳ Literatüründen Hareketle Osmanlıda Mezhepler Tarihi Yazıcılığı: 15-16. Yüzyıllar**

Öz

İslâm mezhepleri tarihinin temel kaynakları makâle, fırak ve milal-nihâl türü eserlerdir. Bu metinler aracılığıyla müellifler, İslâm toplumundan neşet etmiş fırakları ve görüşleri aktarmışlardır. Makâle türü eserler, zamansal olarak diğerlerini önelemekle birlikte bunların çoğu bugüne ulaşmamıştır. Akabinde ortaya çıkan fırak literatürü ise mezhepler tarihinin yaygın yazım türü haline gelmiştir. İftirâk hadisinin yoğun etkisinin görüldüğü bu yazım türünde müellifler, İslâm fıraklarını hadiste geçen 73 sayısından hareketle tasnif etmişlerdir. Erken dönem fırak yazarlarının, gelecek yüzyıllarda İslâm toplumundaki ayrışma veya fıraklaşmaları hesaba katmamaları ilginç olsa

* This article is based on an master thesis entitled "Ottoman Sects Historiography in the Age of Empire: 15-16th Century" prepared under the supervision of Dr. Muhammed Mücahid Dündar at Sakarya University Institute of Social Sciences in 2022.

** Bu makale, 2022 yılında Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Mücahid Dündar danışmanlığında hazırlanan "İmparatorluk Çağında Osmanlı Mezhepler Tarihi Yazıcılığı: 15-16. Yüzyıl" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

da Osmanlı âlimlerinin fırka tasniflerini herhangi bir değişime gitmeksizin aynıyla devam ettirmeleri daha ilginçtir. Zira aradan geçen yüzyıllar içerisinde yeni fırkalar veya görüşler ortaya çıksa da bunlar fırka tasniflerine girmemiş; fakat tek bir kişiye nispet edilen veya varlığından bile emin olunmayan fırkalar tasniflerde kalmaya devam etmiştir. Hatta bazı müellifler kendi dönemlerindeki gruplara ilişkin reddiye yazmalarına rağmen onları fırka tasniflerine dâhil etmemişlerdir. Söz konusu durum sorgulamaya değer bir mesele olup eldeki makale bu sorgulama neticesinde ortaya çıkmış ve buradan hareketle Osmanlıdaki mezhepler tarihi yazıcılığı incelenmiştir.

Fırak literatürü üzerinden Osmanlıdaki mezhepler tarihi yazıcılığını ele alan makalenin amacı; 15 ve 16. yüzyıllarda Osmanlı müellifleri tarafından telif edilmiş fırka tasniflerini tespit ederek bu dönemdeki literatürü ortaya çıkarmak, tasniflerdeki aidiyet problemini gündeme getirerek imkân ölçüsünce tercihlerde bulunmak, tasniflerin takip ettikleri fırak gelenekleriyle içerik, biçim, yöntem ve dil gibi hususlarda mukayeselerini yaparak bu geleneklerle örtüştükleri ve farklılaştıkları noktaları belirlemek ve Osmanlıdaki mezhepler tarihi yazıcılığının varlığını tartışarak bu yazıcılığın keyfiyetini ortaya koymaktır. Her ne kadar İslâm mezhepleri tarihinin erken dönemine ait anlatı büyük ölçüde oluşmuş olsa da Osmanlıya gelindiğinde bu anlatı -genellikle- kesintiye uğramakta ve doğrudan mezhepler tarihinin Cumhuriyet dönemindeki durumuna geçilmektedir. Bunun başlıca nedeni mezhepler tarihinin Osmanlıdaki literatürüne dair yeterli sayıda çalışmanın olmamasıdır. Eldeki makale de alandaki bu eksikliği giderme ve mezhepler tarihinin Osmanlıdaki durumunu -en azından ilgili yüzyıllar çerçevesinde- tespit etme amacı taşımaktadır.

İki başlıktan müteşekkil makalenin ilk kısmı literatür analizine ayrılmıştır. Tespit edilen on üç fırka tasnifinin incelendiği bu bölüm, Doğu Hanefî ve Eş'arî fırak geleneği olmak üzere ikiye ayrılmış ve ilkinde sekiz, ikincisinde beş tasnif ele alınmıştır. Mezkûr iki geleneğin dışında bir tasnifin görülmediği bu dönemde, otantiklik önemli bir problemdir. Zira söz konusu on üç tasniften altısının müellifine aidiyeti şüphelidir. Şüpheli tasniflerden beşinin Doğu Hanefî gelenekte olması ise dikkat çekicidir. Bu bölümdeki kayda değer hususlardan biri Lütfî Paşa'nın fırka tasnifi yaptığı iki eserinin ortaya çıkarılmasıdır. Lütfî Paşa'ya dair yapılan çalışmalar onun *Fırak-ı dâlle*'si üzerine yoğunlaşsa da onun, *Hayât-ı Ebedî* adında Türkçe, *Zübdetü'l-mesâil* adında Arapça kaleme aldığı iki eserinde fırka tasnifi yaptığı tespit edilmiş ve *Fırak-ı dâlle* başlıklı risâlenin *Hayât-ı Ebedî*'deki birinci faslın müstakil istinsâhı olduğu belirtilmiştir. *Zübdetü'l-mesâil*, içeriği ve yapısıyla bu dönemdeki en özgün tasniflerden birini sunmuştur. Ayrıca -eldeki bulgulardan hareketle- Türkçe fırak ve milel-nihâl yazıcılığının bu dönemde başladığı söylenebilir. Yine ilk bölümde görülmüştür ki Osmanlıda Doğu Hanefî fırak geleneğinde en sık takip edilen isim Ebû Mutî', Eş'arî fırak geleneğinde ise Âmidî olmuştur. İkinci başlıkta da fırka tasniflerinin yer aldığı telif türleri göz önüne alınarak Osmanlıdaki mezhepler tarihi yazıcılığının mevcudiyeti tartışılmıştır. Buna göre -tespit edildiği kadarıyla- 15 ve 16. yüzyıllarda Osmanlı müelliflerince müstakil bir fırak yahut milel-nihâl eseri kaleme alınmamıştır. Bununla birlikte eldeki tasnifler müelliflerin kendi dönemlerindeki gruplardan bahseden metinler de değildirler. Bu sebeple Osmanlıda mezhepler tarihi özelinde -bir tür yazıcılığın olduğu kabul edilmekle birlikte- erken dönemdekine benzer şekilde güçlü bir yazıcılıktan söz etmek şu an için zor görünmektedir.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Osmanlı, Doğu Hanefî, Fırak, Fırka Tasnifi, 73 fırka.

Giriş

Makâle, fırak ve milel-nihâl türü eserler, İslâm mezhepler tarihinin ana kaynaklarını oluşturmaktadır. Müellifler bu eserlerde hem kendi dönemlerinde hem de geçmiş dönemlerde İslâm toplumundan neşet etmiş fırka ve gruplardan bahsetmişlerdir. Mezhepler tarihinde daha yaygın bir yazım türü olan fırak literatürü, genellikle 73 fırka hadisinden hareketle telif edilmiştir. Buna göre müellifler, Peygamber'in hadiste bildirdiği sayıya ulaşmak kastıyla fırkaları 73 sayısına ulaştırmaya çalışmışlardır. Bu yaklaşımdaki temel sorunlardan biri, sonraki yüzyıllarda İslâm toplumunda bir ayrışmanın olmayacağı varsayımdır. Literatürün erken dönemdeki kaynakları bu konuda mazur görülse de yüzyıllar sonrasında Osmanlı müellifleri tarafından telif edilmiş fırka tasniflerinde de aynı fırkaların benzer üslupla zikredilmesi dikkat çekmektedir. Zira aradan geçen zaman içerisinde pek çok yeni İslâmî anlayış ortaya çıkmıştır. Öyle ki bazı âlimler dönemlerindeki bir gruba reddiye yazmış, fakat onları fırka tasnifine dâhil etmemişlerdir. Âlimlerin, tevârüs eden tasnifleri üzerinde pek bir değişikliğe gitmeden aktarmaya devam etmeleri sorgulamaya değer bir meseledir ve eldeki makale de bu sorgulama sonucunda ortaya çıkmıştır.

Belirlenen yüzyıllardaki mezhepler tarihi yazıcılığının araştırılmasını konu edinen makalede ilk olarak literatür tespiti yapılmıştır. Bu meyanda vefatı 15 ve 16. yüzyıllara denk gelen Osmanlı müelliflerinin, fırka tasnifine ilişkin telif ettikleri eserler ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. İlgili yüzyılların seçimi, Osmanlıdaki ilk tasniflerin bu yüzyıllarda görülmeye başlanmasından

kaynaklıdır. Osmanlıdaki yazıcılığın bir bütün halinde çalışılması noktasında ilk metinlerin tespiti önem arz etmekte, bu bağlamda eldeki makalenin alana dair sonraki çalışmalara kaynaklık etmesi hedeflenmektedir. Bununla beraber makalenin, incelenen iki yüzyıldaki fırka tasniflerinin tamamını içerdiği şeklinde bir iddiası da yoktur. Zira bu iddia ancak ilgili yüzyıllarda telif edilmiş eserlerin tamamının incelenmesiyle hakikat kazanır ki bu hem zaman hem de imkân açısından mümkün değildir. Çünkü bu dönemde fırka tasnifine dair yaygınlaşmış bir yazım geleneği bulunmamakta; fırka tasnifleri kelâm, tefsir, ilimler tasnifi, elfâz-ı küfür, mev'iza, ilmihâl gibi farklı ilim dallarına ait eserlerin içerisinde geçmektedir. Bu da literatürün tespitini oldukça zorlaştırmaktadır. Dolayısıyla eldeki makalenin ilgili yüzyılların literatürünü bütünüyle kuşattığı söylenemez. Buna karşın tespit edilen literatürün, ilgili yüzyılların genel yapısını yansıttığı ve döneme dair tespit ve çıkarımlarda bulunmayı mümkün kıldığı belirtilmelidir.

15 ve 16. yüzyıllarda Osmanlı müellifleri Kızılbaşlara, Şiilere, aşırı tasavvuf gruplarına; ilerleyen yüzyıllarda da Vehhâbiler vb. mezhep ve gruplara reddiyeler yazmışlardır. Fakat bu türden eserler makalenin kapsamı dışında tutulmuştur. Makalenin çerçevesi, erken dönemde olduğu üzere 73 fırka hadisini merkeze alarak İslâm fırkalarını anlatan eserlerdir. Bu bağlamda, ilgili yüzyıllardaki fırka tasnifi içeren eserler merkeze alınmıştır. Ehl-i sünnet dışı gruplara yönelik reddiyelerin tespiti ve değerlendirilmesi ise hususi bir araştırma konusudur.

İki başlıktan müteşekkil makalenin ilk kısmında dokuz müellif ve on üç fırka tasnifi incelenmiştir. Tasniflerin yer aldığı yazma nüshaları ile müelliflerin hayatlarına dair bilgiler, makaleye kaynak olan çalışmada yer aldığı için¹ ayrıca belirtilmemiş; yalnızca aradan geçen zaman diliminde tespit edilen yeni nüshalara işaret edilmiştir. İkinci başlıkta da Osmanlıda bir mezhepler tarihi yazıcılığının olup olmadığı fırka tasniflerinin geçtiği telif türleri üzerinden tartışılmıştır. Fırak literatürü üzerinden Osmanlıdaki mezhepler tarihi yazıcılığını konu edinen makalenin amacı; 15 ve 16. yüzyıllarda bu alana dair telif edilen eserleri tespit etmek, metinlerin âdiyet sorununu gündeme alarak müelliflerine dair mümkün olduğunca tercihlerde bulunmak, fırka tasniflerinin içerik, şekil, yöntem ve dil hususlarından geçmişle mukayesesini yaparak geçmişteki tasniflerle örtüştüğü ve farklılaştığı noktalara işaret etmek, müelliflerin takip edip etkilendikleri fırka geleneklerini ortaya çıkarmak, Osmanlıdaki mezhepler tarihi yazıcılığını tartışmak ve söz konusu yazıcılığı nasılsa o şekilde ortaya çıkarmaktır. İslâm mezhepleri tarihinin Osmanlıya kadarki durumu hakkında bir anlatı oluşmuş olsa da Osmanlıya gelindiğinde bu anlatı kesintiye uğramakta ve genellikle mezhepler tarihinin Cumhuriyet dönemindeki durumuna geçilmektedir. Bu durum esasında Osmanlıdaki mezhepler tarihi literatürü ve bu literatürün konumu hakkında yeteri kadar çalışma olmamasından kaynaklanmaktadır. Hazırlanan makale alandaki bu eksikliği gidermeyi amaçlamaktadır.

İncelenen konuya dair en dikkat çekici çalışma Osman Aydın tarafından hazırlanmıştır. Aydın'ın *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı* şeklinde isimlendirdiği çalışması, Osmanlı'nın başlangıcından bugüne değin İslâm mezhepleri tarihini ele almaktadır.² Fakat hem konunun genişliği hem de alandaki ilk örneklerden biri olması sebebiyle çalışmada ilgili yüzyıllar genel hatlarıyla sunulmuştur. 16. ve 17. yüzyılların merkeze alındığı önemli bir çalışma da Nir Shafir'e aittir.³ Osmanlıdaki mezhepler tarihi yazıcılığına dair diğer çalışmalar ise

¹ Furkan Ramazan Öge, *İmparatorluk Çağında Osmanlı Mezhepler Tarihi Yazıcılığı: 15-16. Yüzyıl* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022).

² Osman Aydın, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı* (Ankara: Hitit Kitap Yayınevi, 2008).

³ Nir Shafir, "How to Read Heresy in the Ottoman World", *Historicizing Sunni Islam in the Ottoman Empire c. 1450-c. 1750*, ed. Tijana Krstic-Derin Terzioğlu (Boston: Brill, 2020), 196-231. Çalışmaya dikkat çektiği için hakeme teşekkür ederim.

ekseriyetle yüksek lisans tezleri üzerinden ilerlemiştir. Bir isim belirlenerek oluşturulan tezlerde, seçilen ismin mezhepler tarihi kapsamındaki eseri incelenmiştir.⁴ Yüksek lisans tezleri dışında ele alınan isimlerden üçüne dair makale yayımlanmıştır.⁵ Zikredilenlere ilâveten bir de Seyit Bahcivan'ın Kemalpaşazâde'ye (ö. 940/1534) nispet edilen fırak risâlelerini ona nispetle tahkik ettiği bir çalışması bulunmaktadır.⁶ Osmanlıdaki mezhepler tarihinin ortaya çıkarılması ve doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için nitelikli daha pek çok çalışmaya ihtiyaç vardır.

1. Literatür

1.1. Osmanlıda Doğu Hanefî Fırak Geleneğini Esas Alan Fırka Tasnifleri

Mezhepler tarihi yazıcılığında kullanılan fırak geleneklerinden biri Doğu Hanefî fırak geleneği⁷ olup Hanefî-Mâtürîdî⁸ ve Mürcîî-Mâtürîdî⁹ gibi farklı şekillerde isimlendirilmektedir. Makalede ise Doğu Hanefî isimlendirmesi tercih edilmiştir. İleride yapılacak mukayeseye zemin hazırlamak amacıyla mezkûr geleneğin temel özelliklerinden bahsedilmelidir. Doğu Hanefî fırak geleneği Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde Hanefî âlimlerin elinde ortaya çıkmıştır. Nitekim isimdeki 'Doğu' ve 'Hanefî' nitelemeleri de geleneğin neşet ettiği fiziksel bölge ile entelektüel çevreye işaret etmektedir.¹⁰ Geleneğin en ayırt edici özelliği ise fırka tasnifindeki bölümlendirilmedir. Müellifler itirâk hadisi bağlamında fırkaları, "ana fırkanın iki katı alt fırka" formülasyonuna uygun olarak 6x12 şeklinde tasnif etmişlerdir. Gelenekteki diğer belirgin özellik

⁴ Bu şekilde hazırlanmış dokuz adet tez tespit edilmiştir. İlginç bir şekilde bunlardan dördü aynı isim hakkındadır; bk. Cemalettin Gezgic, *Yusuf el-Kirmastî ve "Risale fi Akaidi'l-Firaki'n-Naciye" Adlı Eserinin Tahkiki* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009); Wasfi Kanan Nasruldeen Alobaidy, *Yusuf el-Kirmastî'nin Risale'tü'l-Firaki'n-Naciye Adlı Kitabında Takip Ettiği Metot* (Aksaray: Aksaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021); Faruk Mergen, *İbn Kemal Paşa'nın "Risâle Li Hakki'z-Zenâdika" Adlı Eseri Bağlamında Râfıza ve Zındıklara İlişkin Görüşleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Mücahit Çitir, *İbn Kemal ve Rafıza'ya Bakışı* (Yozgat: Yozgat Bozot Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Abdullah Samet Danış, *Lütfî Paşa'nın "Risâle-i Fırak-i Dâlle" Adlı Eseri ve Değerlendirilmesi* (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütcü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021); İsmail Öztürk, *Lütfî Paşa'nın İtikadî Görüşleri ve 73 Fırka: Hayat-ı Ebedî Örneği* (Karabük: Karabük Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023); Bedrettin Dıvrak, *Birgivi Mehmed Efendi'nin İslam Mezheplerine Bakışı* (Yozgat: Bozok Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017); Mevlüt Çakmak, *Şehristânî ve İmam Birgivi'nin İslam Mezheplerini Tasnifi* (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütcü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Amine Çelik, *Bir Osmanlı Müellifi Olarak Ya'kûb b. Abdülatîf'in İlmî Şahsiyeti ve İslam Mezheplerine Bakışı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

⁵ Söz konusu isimler Kemalpaşazâde, Birgivi ve Yûsuf Sinânüddin'dir. İlgili çalışmalar için bk. Sabri Hizmetli, "Mezhepler Tarihi Yönünden Kemal Paşazade'nin Görüşleri", *Şeyhülislâm İbn Kemâl Sempozyumu Tebliğler ve Tartışmalar*, haz. S. Hayri Bolay vd. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1986), 123-135; Muzaffer Tan, "Geç Dönem Hanefî-Mâtürîdî Fırak Geleneği Bağlamında Bir Risale: 'el-Makâlât fi Beyâni Ehli'l-Bida' ve'd-Dalâlât'", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2009), 181-202; Avni İlhan, "Birgili Mehmet Efendi ve Mezhepler Tarihi ile İlgili Risalesi (Tuhfetü'l-Müsterşidin fi Beyâni Fırakî Mezâhibi'l-Müslimîn)", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1989), 173-215; Recep Önal, "İmam Birgivi'nin Siyasî-İtikadî Mezheplere Yaklaşımı", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 7/4 (2018), 2404-2437; Adem Arıkan, "Birgivi'ye Nispet Edilerek Yayınlanan Dâmiğatu'l-mübtediîn Adlı Eserde Mezhepler", *Balikesirli Bir İslam Âlimi İmam Birgivi*, ed. Mehmet Bayyigit vd. (Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2021), 2/71-83; Salim Sancaklı, "Yusuf Sinânüddin Amâsi (ö. 1000/1592) ve İtikadî Fırkalara Bakışı/Tenkidi (Tebyînu'l-Mehârim Kitabı Bağlamında)", *Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. Şuayip Özdemir-Ayşegül Gün (Ankara: Başkent Klîşe ve Matbaacılık, 2017), 1/515-522.

⁶ Şemseddin Ahmed b. Süleyman İbn Kemal, *Ḥamsu resâil fi'l-fırak ve'l-mezâhib*, thk. Seyit Bahcivan (Kahire: Dârü's-Selâm, 2005).

⁷ Keith Lewinstein, "Notes on Eastern Ḥanafite Heresiography", *Journal of The American Oriental Society* 114/4 (1994), 583. "Doğu Hanefî Fırak Geleneği" kavramı, Batıdaki Hanefîleri kapsamına almadığı ve Doğu'daki Hanefî Mu'tezilîleri içeriyormuş iması barındırdığı için pek isabetli değildir. Fakat akademik literatürde bu şekilde kabul edildiği ve meseleyi makalede tartışma imkânı bulunmadığı için kavram, terimleşmiş haliyle kullanılmıştır. Bu değerlendirmesi için hakeme teşekkür ederim.

⁸ Keith Lewinstein, *Studies in Islamic Heresiography: The Khawârîj in Two Fırak Traditions* (New Jersey: Princeton University, Department of Near Eastern Studies, Doktora Tezi, 1989), 155; Muzaffer Tan, "Hanefî-Mâtürîdî Fırak Geleneği Bağlamında Mezheplerin Tasnifi Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49/2 (2008), 151.

⁹ Hasan Acar, *Ebû Mutî' Mekhûl en-Nesefî'nin Kitâbu'r-Red ale'l-Ehvâ ve'l-Bida' İsimli Eserinde Mezhepleri Tasnifi ve Mürcii Makalat Geleneği İçindeki Yeri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003), 11; Sönmez Kutlu, "İslâm Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu", *İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl Mes'elesi - I*, haz. İsmail Kurt-Seyit Ali Tüz (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 1/409; İhsan Timur, *Gaznevî'nin Usûlu'd-Dîn Adlı Eseri ve Mezhepler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 104.

¹⁰ Lewinstein, *Studies in Islamic Heresiography*, 156-157; a.mlf, "Notes on Eastern Ḥanafite Heresiography", 584.

de fırka isimlerinin sonunda “-iyye” takısı bulunmasıdır. Müelliflerin bâtil saydığı fırkalara cevap vermeleri de zikredilmesi gereken bir diğer özelliktir.¹¹

Doğu Hanefî geleneği bağlamında kaleme alındığı tespit edilen ilk eser Ebû Mutî' Mekhûl en-Nesefî'nin (ö. 318/930) telif ettiği *Kitâbü'r-Redd 'alâ ehli'l-bida' ve'l-ehvâi'd-dâlle'*dir. Ebû Mutî' Nesefî'nin *er-Redd'*i tespit edilen ilk eser olmasına karşın geleneğin ilk eseri değildir. Çünkü metin, gelenekteki ilk eser olmak için fazla düzenlidir. Bunun ötesinde müellif, zikrettiği bazı bilgileri başkasından aldığını belirtmektedir.¹² Fakat şu an için elimizde *er-Redd'*den daha eski bir metin bulunmadığından geleneğin hâlihazırdaki başlatıcısı Ebû Mutî'dir. Ebû Mutî sonrası Doğu Hanefî geleneği, ana yapı korunmakla birlikte bazı değişikliklere uğramıştır. Gömbeyaz, bu farklılıkları iki müellif-eser üzerinden takip etmiştir: Osman el-Kirmânî el-İrakî'nin (ö. 642/1245) *el-Kenzü'l-hafî fi ihtiyârâtî's-şâfi/el-Fıraku'l-müfterika'sı* ile Hâkim es-Semerkandî'nin (ö. 342/953) *es-Sevâdü'l-a'zâm'*inin Farsça tercümesi.¹³ Osmanlıdaki Doğu Hanefî geleneğinin izleri de bu üç isim-eser üzerinden takip edilecektir.

1.1.1. Hamîdüddîn İsrâîl b. Dümruk (Demrek)¹⁴ ve eş-Şâfi fî uşûli'd-dîn'i

Hamîdüddîn İsrâîl, Osmanlı döneminin meşhur simalarından Şeyh Bedreddin'in (ö. 823/1420) babasıdır.¹⁵ 15. yüzyıl başlarında vefat ettiği tespit edilen¹⁶ müellife üç farklı eser nispet edilmiş ve makale kapsamında bunlardan *eş-Şâfi fî uşûli'd-dîn* isimli kelâm eseri incelenmiştir.¹⁷ Söz konusu eser, Hamîdüddîn İsrâîl'e nispetle Ekrem Muhammed İsmâil tarafından Mekke'deki nüshadan hareketle 'tahkik' edilmiştir.¹⁸ Her ne kadar muhakkik eserin girişinde bahsetmeye de telifin müellife aidiyetinde sıkıntılar bulunmaktadır. Bunun yanında eserin tek nüshasının olduğu belirtilmesine karşın¹⁹ daha erken tarihli bir nüshası Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.²⁰ Fakat eserin müellife nispetini şüpheli kılan Konya'daki değil, bilakis muhakkikin incelediği Mekke'deki nüshadır. Zira bu nüshada müstensih, eseri 6 Ramazan 733/21 Mayıs 1333 tarihinde İbnü'l-Haccâr ismiyle tanınan Ahmed b. Yûsuf b. İsmâil adındaki müstensihin tamamladığı bir nüshadan yazdığını söylemiştir.²¹ Bu bilgi doğru kabul edildiğinde vefatı 807/1404 sonrasında tarihlenen İsrâîl'in bu eseri yazması zor görünmektedir. Öte yandan müellif eserin başında telifini *eş-Şâfi fî uşûli'd-dîn* şeklinde isimlendirdiğini belirtmiş²² ve Kâtip Çelebi ile Hanefî tabakât yazarlarından İbn Tolun mezkûr eseri İsrâîl'e nispetle kaydetmişlerdir.²³

¹¹ Lewinstein, *Studies in Islamic Heresiography*, 163-165; a.mlf., “Notes on Eastern Hanafite Heresiography”, 590-591.

¹² Ebû Mutî' Mekhûl b. Fazl Nesefî, *Kitâbü'r-red 'alâ ehli'l-bida' ve'l-ehvâi'd-dâlle'*, thk. Seyit Bahçıvan (Konya: Hikmetevi Yayınları, 2013), 131, 248. Ebû Mutî'nin eserine, çalışmanın devamında *er-Redd* kısaltmasıyla işaret edilecektir.

¹³ Kadir Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 128-142.

¹⁴ Bu lakap hem Dümruk hem de Demrek şeklinde okunmuştur. Yazma kataloglarına Dümruk şeklinde kaydedilen isim, *Süllemü'l-vüşûl*'de ve müellifin *el-Hâdî fi'l-fetâvâ* başlıklı kitabının Beyazıt nüshasında Demrek şeklinde hareketlenmiştir; bk. Kâtip Çelebi, *Süllemü'l-vüşûl ilâ tabakâti'l-fuḥûl*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu (İstanbul: Merkezü'l-ebhâs li't-târih ve'l-fünûn ve's-sekâfeti'l-İslâmiyye, 2010), 1/296; Hamîdüddîn İsrâîl b. Demrek, *el-Hâdî fi'l-fetâvâ* (İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, 2773), 1b.

¹⁵ Babanzâde Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsâru'l-muşannifin*, haz. Kilisli Rifat Bilge vd. (İstanbul: Maârif Basımevi, 1955), 1/204; Muhammed Hifzurrahman b. Muhibburrahman el-Kümüllâi, *el-Büdüru'l-maḍiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye* (Kahire: Dâru's-Sâlih, 2018), 4/216.

¹⁶ Öge, *İmparatorluk Çağında Osmanlı Mezhepler Tarihi Yazıcılığı: 15-16. Yüzyıl*, 16-17.

¹⁷ Çalışmanın devamında mezkûr eser için *eş-Şâfi* kısaltması kullanılacaktır.

¹⁸ Hamîdüddîn İsrâîl b. Dümruk el-Hanefî, *eş-Şâfi fî uşûli'd-dîn*, thk. Ekrem Muhammed İsmail (Amman: Dâru'n-Nür, 2021).

¹⁹ Ekrem Muhammed İsmail, “Muḳaddime”, *eş-Şâfi fî uşûli'd-dîn*, mlf. Hamîdüddîn İsrâîl b. Dümruk (Amman: Dâru'n-Nür, 2021), 15.

²⁰ *eş-Şâfi fî uşûli'd-dîn* (Konya: Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Burdur İl Halk Kütüphanesi, 1344), 1a-65b.

²¹ İsrâîl b. Dümruk Hanefî, *eş-Şâfi fî uşûli'd-dîn* (Mekke: Mektebetü'l-Harâmi'l-Mekki eş-Şerif, Akâid, 1359), 107a.

²² *eş-Şâfi fî uşûli'd-dîn* (Burdur İl Halk Kütüphanesi, 1344), 2a; Dümruk el-Hanefî, *eş-Şâfi fî uşûli'd-dîn* (Akâid, 1359), 2b.

²³ Şemseddin İbn Tolun, *Kitâbü'l-Gurâfi'l-aliyye fî terâcimi müteahḥiri'l-Hanefiyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1924), 80a; Kâtip Çelebi, *Süllemü'l-vüşûl ilâ tabakâti'l-fuḥûl*, 1/296.

Dolayısıyla hem lehte hem de aleyhte deliller olduğu için *Şâfi*'nin müellifine dair kesin bir kanaat belirtmek şu an için oldukça güçtür.

Temelde bir kelâm kitabı olan *eş-Şâfi*, yalnızca fırka tasnifi yapmak için kaleme alınmamıştır. Eseri makale kapsamına dâhil eden husus, kitabın sonundaki ehvâ ve bid'at ashâbına ilişkin fasıldır. 64b-66a²⁴ sayfaları arasında yer alan bu kısımda müellif, bid'at ve iftirâk hadisini zikredip bid'at ehli fırkaların 72 olduğunu, Ehl-i sünnetle birlikte toplam 73 fırka bulunduğunu belirtmiştir. Fırkaların görüşlerine yer vermeden onları sıralayan Hamîdüddîn İsrâîl, tasnifin sonunda altı ana fırkanın temel görüşlerini *medârü'l-kelâm* ibaresiyle zikretmiştir. Eserdeki fırka tablosu şu şekildedir:

Tablo 1. Hamîdüddîn İsrâîl b. Dümürük/Demrek'e Nispet Edilen *eş-Şâfi fi usûli'd-dîn* Başlıklı Eserdeki Fırka Tasnifi²⁵

eş-Şâfi fi Usûli'd-Dîn						
	Hâriciyye	Râfîziyye	Ƙaderiyye	Cebriyye	Cehmiyye	Mürci'e
1.	EzraƘiyye	'Aleviyye	Ƙamziyye	MuƘtariyye	Mu'aƘtılıyye	Bârikiyye Târikiyye (M)
2.	İbâziyye	İmriyye Âmiriyye (M)	Şeneviyye	Ef'âliyye	Mültezikiyye	Sâibiyye
3.	Ƙâzimiyye	Şi'iyye	Keysâniyye	Ma'îniyye [Ma'iyye]	Vâridiyye	Râciyye
4.	Sa'lebiyye	İşhâkiyye	Şeytâniyye	Merfû'iyye [Mefrûgiyye]	Ƙarîkiyye [ƘarƘiyye]	Şâkkiyye
5.	Ƙalefiyye	Zeydiyye	Şerikiyye	Neccâriyye	MaƘlûkiyye	Behisiyye [Beyhesiyye]
6.	Kûziyye	'Abbâsiyye	Vehmiyye	Mennâiyye [Mennâniyye]	Gayriyye	'Ameliyye
7.	Kenziyye	İsmâ'îliyye	Râvendiyîye	Keseliyye	Fâniyye	Meb'ûziyye [MenƘûsiyye]
8.	Mu'tezile	İmâmîyye	Nâkişiyye	Sâbiqiyye	ZenâdiƘa	Müstesniyye
9.	Meymûniyye	Mütenâsihiyye	Müteberiyîye/ Müteberri'e	Ƙabîbiyye	Lafziyye	Eşeriyye Âşeriyye (M)
10.	MuƘakkime	Lâ'îniyye	Bâsihiyye (M)	Ƙavfiyye	VâƘifiyye	Bide'iyye
11.	Ahnesiyye	Râci'iyye	Nazzâmîyye (M)	Fikriyye	Merisiyye	Müşebbihiyye
12.	Şimrâhiyye	Merâsiyye [Merisiyye]	Mu'tezile (M)	Ƙaşeniyye	Ƙabriyye	Ƙaşviyye

eş-Şâfi'deki fırka tasnifi ve fırkaların sıralanışı, hâlihazırda geleneğin ilk örneği olan Ebû Mutî'nin *er-Redd*'i ile -alt fırkalardaki birkaç yer değişikliği dışında- birebir aynıdır. Eser, fırka tasnifinin yanı sıra metin itibarıyla de Bâbertî'ye (ö. 786/1384) nispet edilen fırak risalesiyle büyük ölçüde benzerlik taşımaktadır. Öyle ki ikisi arasındaki tek fark, Bâbertî'de alt fırkalara ilişkin (3-6 kelimelik) kısa bir şekilde zikredilen görüşlerin *eş-Şâfi*'de geçmemesidir. Buna ilâveten Bâbertî'ye nispet edilen nüshalardan Lala İsmail nüshası *eş-Şâfi*'deki metnin birebir aynıdır.²⁶ Fırka tasnifi hususunda benzerliğin görüldüğü bir diğer metin de *Tezkiiretü'l-mezâhib* isimli

²⁴ Mekke nüshasında 105a-107a arasındadır.

²⁵ Nüshalar arasındaki okunuş farklılıklarına işaret etmek amacıyla konulan "M" harfi, Mekke nüshasını işaret etmektedir.

²⁶ Ekmeleddîn Bâbertî, *Risâle fi beyâni'l-fıraki'd-dâlle* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Atif Efendi, 2817), 67b-68a; a.mlf., *Risâle fi aşhâbi'l-ehvâ ve'l-bida'* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, H. Hüsnü Paşa, 771), 98a-99a; a.mlf., *Risâle fi beyâni fıraki'd-dâlle* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Atif Efendi, 2851), 55b-57b; a.mlf., *Risâle fi beyâni'l-mezâhibi'l-bâtila* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, 656), 223a-223b; a.mlf., *Risâle fi beyâni'l-fıraki'd-dâlle* (Ankara: Milli Kütüphane, Afyon Gedik Ahmet Paşa, 18145), 37b-39b; a.mlf., *Risâle fi beyâni fıraki'd-dâlle* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail Paşa, 706), 196b-197a.

eserdir. Yaklaşık bir yüzyıl öncesinde İbnü's-Serrâc (ö. 747/1346-771/1369 [?]) künyeli bir âlim tarafından telif edilen bu metindeki alt fırkalara dair kısım, mezkûr iki risâleye benzemektedir.²⁷ Dolayısıyla erken çıkarılmış bir sonuç olarak Doğu Hanefî geleneğe fırka tasniflerinin ve hatta metinlerinin erken dönem örnekleriyle örtüştüğü ve tasnifle metinlerin muhafaza edilerek aktarıldığı ifade edilebilir.

1.1.2. Osmanlı Şeyhülislâmlarından Kemalpaşazâde ve Ona Nispet Edilen Fırak Risâleleri

Osmanlı'nın dokuzuncu şeyhülislâmı olan Kemalpaşazâde'ye -tespit edildiği kadarıyla- dört farklı fırak risâlesi nispet edilmiştir. Söz konusu risâlelerden biri Eş'arî gelenek, üçü ise Doğu Hanefî gelenek etkisinde yazılmıştır. Doğu Hanefî gelenekteki üç risâleden birinin nispeti hatalı, ikisinin nispeti de şüphelidir. Hatalı olandan başlamak gerekirse; kataloglara Kemalpaşazâde'ye nispetle kaydedilen bu risâle,²⁸ esasında Hâkim es-Semerkindî'nin *es-Sevâdü'l-a'zam* isimli eserinin Farsça tercümesine sonradan eklenen kısmın müstakil olarak istinsahıdır.²⁹ Bu sebeple kataloglardaki nispetlerin düzeltilmesi gerekir.

1.1.2.1. Risâle fî tafşîli'l-fırakı'l-İslâmiyye

Kemalpaşazâde'ye nispeti şüpheli olanlara gelindiğinde bunlardan ilki; Gömbeyaz'ın aslında Ekmeleddin Bâbertî'ye ait olduğunu belirttiği³⁰ risâledir.³¹ Dolayısıyla Kemalpaşazâde'ye nispet edilen risâle, *eş-Şâfî*'deki metinle de aynı olmuş olmaktadır. Nitekim bir önceki başlıkta *eş-Şâfî*'deki fırka tasnifinin Bâbertî'ye nispet edilenle neredeyse aynı olduğu ifade edilmişti. İlgili risâlenin nüshalarının ekseriyetle Bâbertî'ye nispet edilmesine³² ilâve olarak -telif tarihleri itibarıyla- Kemalpaşazâde'yi önceleyen mezkûr iki metnin mevcûdiyeti, risâlenin Kemalpaşazâde'ye nispetini daha da şüpheli kılmaktadır. Bununla beraber söz konusu risâle Seyit Bahcivan tarafından Kemalpaşazâde'ye nispetle *Risâle fî tafşîli'l-fırakı'l-İslâmiyye* adıyla tahkik edilmiştir³³ ve risâledeki fırka tasnifi şu şekildedir:

²⁷ Ethem Ruhi Fiğlalı, "Burdur Kütüphanesi'nde Bulunan Bir Risale 'Tezkiretu'l-Mezâhib'", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1975), 119-138.

²⁸ Şemseddin Ahmed Kemalpaşazâde (Hatalı), *Risâle fî beyâni'l-fırakı'd-âlle* (Çorum: Hasan Paşa Kütüphanesi, 4711/4), 15a-16a; a.mlf., *Risâle fî beyâni'l-fırakı'd-âlle* (Amasya: Amasya Kütüphanesi, 577/2), 86b-89b; a.mlf., *Risâle fî beyâni'l-fırakı'd-âlle* (Amasya: Amasya Kütüphanesi, 1147/2), 34b-38a; a.mlf., *Risâle fî beyâni'l-fırakı'd-âlle* (Konya: Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Burdur İl Halk Kütüphanesi, 1767/6), 48b-50a; a.mlf., *Risâle fî beyâni'l-fırakı'd-âlle* (Konya: Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Burdur İl Halk Kütüphanesi, 1533/7), 116a-116b.

²⁹ Söz konusu fırka tasnifini Gömbeyaz, "Terceme-i Sevâd-ı a'zam tasnifi" şeklinde isimlendirmiştir. Detaylı bilgi için bk. Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdi Fırka Tasnifleri*, 136-137.

³⁰ Kadir Gömbeyaz, "Bâbertî'ye Nispet Edilen Bir Fırak Risalesi Hakkında Tespitler ve Mülâhazalar", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 5/1 (2012), 14-15.

³¹ Şemseddin Ahmed Kemalpaşazâde, *Risâle li İbn Kemâlpaşazâde* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 3711/20), 114b-116a; a.mlf., *Hâzihî'r-risâle Fırakı'd-âlle li İbn Kemâl Paşa* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3796/28), 94b-95a.

³² Gömbeyaz, "Bâbertî'ye Nispet Edilen Bir Fırak Risalesi Hakkında Tespitler ve Mülâhazalar", 10-14.

³³ Şemseddin Ahmed b. Süleyman İbn Kemal, "Risâle fî tafşîli'l-fırakı'l-İslâmiyye", *Ḥamsu resâil fi'l-fırak ve'l-mezâhib*, thk. Seyit Bahcivan (Kahire: Dâru's-Selâm, 2005), 125-161.

Tablo 2. Kemalpaşazâde'ye Nispet Edilen *Risâle fî tafşîli'l-fırakı'l-İslâmiyye* Başlıklı Risâledeki Fırka Tasnifi

Risâle fî tafşîli'l-fırakı'l-İslâmiyye						
	Hâriciyye	Rafîziyye	Şâfiîyye	Cebriyye	Cehmiyye	Mürci'e
1.	Ezrakıyye	'Aleviyye	Ahmediyye	Muqtariyye	Mu'a'ttıla	Târikiyye
2.	İbâziyye	İmriyye	Şeneviyye	Ef'âliyye	Mültezikiyye	Sâibiyye
3.	Hâzimiyye	Şî'a	Keysâniyye	Ma'iyye	Vâridiyye	Râciyye
4.	Şa'lebiyye	İshâkıyye	Şeytâniyye	Mefrûğıyye	Hârikiyye	Şâkkiyye
5.	Hâlefiyye	Zeydiyye	Şerikiyye	Neccâriyye	Ma'hlûkıyye	Beyhesiyye
6.	Kûziyye	'Abbâsiyye	Vehmiyye	Mennâniyye	Ğayriyye	'Ameliyye
7.	Kenziyye	İsmâ'iliyye	Râvendıyye	Kesbiyye	Fâniyye	Menkûşıyye
8.	Mu'tezile	İmâmiyye	Nâkisiyye	Sâbikiyye	Zenâdikiyye	Müstesniyye
9.	Meymûniyye	Mütenâsihiyye	Müteberıyye/ Müteberri'e	Hâbibiyye	Lafziyye	Eşeriyye
10.	Mu'akkime	Lâ'iniyye	Şâsiyye	Hâvfiyye	Vâkıfiyye	Bide'iyye
11.	Ahnesiyye	Râci'iyye	Nazzâmıyye	Fikriyye	Merisiyye	Müşebbihe
12.	Şimrâhiyye	Müterabbişa	Mu'tezile	Hâşebiyye	Şabriyye	Hâşeviyye

1.1.2.2. el-Mağâlât fî beyâni ehli'l-bida' ve'd-ğalâlât

Doğu Hanefî fırak geleneği bağlamında Kemalpaşazâde'ye nispet edilen son metin, bir önceki risâle *Tafşîlü'l-fırak*'ın hacim itibariyle daha geniş halidir. *el-Mağâlât fî beyâni ehli'l-bida' ve'd-ğalâlât* adıyla³⁴ Kemalpaşazâde'ye nispetle tahkik edilen risâle,³⁵ ana yapısı itibariyle eş-Şâfi ile Bâbertî'ye nispet edilen risâleye benzemekte fakat içerik itibariyle farklılaşmaktadır.³⁶ Onlara nispetle daha geniş bir içeriğe sahip olan metnin ayırt edici özelliği, fıraklara “ve'l-cemâ'atü tekül/Cemaat ise şöyle der” ifadesiyle kısa cevaplar vermesidir. Doğu Hanefî gelenekte cemaate referansla fırakları reddeden ilk ismin Ebû Mutî' olduğu göz önüne alındığında³⁷ *el-Mağâlât*'ın da Ebû Mutî' çizgisinde olduğu söylenebilir. Risâledeki fırak tasnifi şu şekildedir:

³⁴ Çalışmada risâleden *el-Mağâlât* kısaltmasıyla bahsedilecektir.

³⁵ Şemseddin Ahmed b. Süleyman İbn Kemal, “el-Mağâlât fî beyâni ehli'l-bida' ve'd-ğalâlât”, *Hamsu resâil fi'l-fırak ve'l-mezâhib*, thk. Seyit Bahçıvan (Kahire: Dâru's-Selâm, 2005), 79-124.

³⁶ *el-Mağâlât*'ın genel hatlarıyla benzerlik gösterdiği bir diğer metin de yanlışlıkla Mâtürîdî'ye nispet edilen *Risâle fî beyâni gürûhi ehli'd-ğalâl ve makâlâtihim* başlıklı risâledir; bk. Ahmet Ak, “Risâle fî Beyâni Gürûhi Ehli'd-Dalâl ve Makâlâtihim Adlı Eserin Mâtürîdî'ye Aidiyeti Meselesi ve Risâlede Mezheplerin Tasnifi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2008), 287-310.

³⁷ Ebû Mutî' “ve'l-cemâ'atü tekül” kalıbı yanında “kâletü'l-cemâ'a” ifadesini de kullanmıştır.

Tablo 3. Kemalpaşazâde'ye Nispet Edilen *el-Maḳālât fi beyâni ehli'l-bida' ve'd-dalâlat* Başlıklı Risâledeki Fırka Tasnifi³⁸

el-Maḳālât fi beyâni ehli'l-bida' ve'd-dalâlat						
	Harûriyye	Rafîza	Ḳaderiyye	Cebriyye	Cehmiyye	Mürçî'e
1.	Ezrakıyye	'Aleviyye	Aḥmediyye	Muḏḫariyye	Mu'aṭṭıla	Târikiyye
2.	İbâziyye İbâhiyye (B)	İmriyye	Şeneviyye	Ef'âliyye	Merisiyye	Selbiyye [Sâibiyye]
3.	Şa'lebiyye	Şî'a	Mu'tezile	[Ma'iyye]	Mârikiyye [Mülteziḳıyye]	Râciyye
4.	Hâzimiyye	İşhâkiyye	Keysâniyye	Mefrûgiyye	Vâridiyye	Sârikiyye
5.	Halefiyye	Nâvûsiyye	Şeytâniyye	Neccâriyye	Zenâdîka	Beyhesiyye
6.	Kûriyye [Kûziyye]	İmâmîyye	Şerikiyye	Mennâniyye	Hârkiyye	Râsibiyye
7.	Kenziyye	Zeydiyye Râvendîyye (B)	Vehmiyye	Kesbiyye	Maḥlûkiyye	Mu'aṭṭıla
8.	Şimrâhiyye	'Abbâsiyye	Râvendîyye	Sâbiḳıyye	Fâniyye	Müşebbihe
9.	Aḥnesiyye	Mütenâsiḳıyye	Müteberiyye/ Müteberri'e	Hıbbiyye	Büstâniyye	Hâşeviyye
10.	Hakemiyye [Muḥakkimiyye]	Rec'iyye	Nâkisıyye	Havfiyye	Ġayriyye	Eşeriyye
11.	Mu'tezile	Lâ'iniyye	Ḳâsiḳıyye	Bekriyye [Fikriyye]	Vâḳıfiyye	Bide'iyye
12.	Meymûniyye	Müterabbişa	Nazzâmîyye	Hâşebiyye	Ḳabriyye	
13.					Münkiriyye	

1.1.3. Nebî b. Turhân es-Sînôbî ve Ḥayâtü'l-Ḳulûb'u

Vefat tarihi 936/1530 sonrasına tarihlenen Nebî ('Abdü'l-bâri) b. Turhân b. Durmuş es-Sînôbî, *Ḥayâtü'l-Ḳulûb*³⁹ başlıklı mev'iza/vaaz türünde bir eser telif etmiştir.⁴⁰ 97 bâbdan müteşekkil bu eseri, makale kapsamına dahil eden husus eserdeki 38. bâbdır.⁴¹ Müellif bu bölümü, İslâm fırkalarına ve "yoldan çıkmış" tasavvuf gruplarına ayırmıştır. Başlangıçta İslâm fırkalarından ve onların dalâletlerinden bahseden müellif, bâbın ikinci kısmında tasavvuf gruplarının zikrine geçmekte ve onların dalâletlerinin, ilk başta ele aldığı 72 fırkadan daha şiddetli olduğunu belirtmektedir.⁴² Sînôbî'nin ortaya koyduğu tutumun benzer örnekleri Hanbelî âlim İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *Telbîsü İblîs*'inde ve Birgivi'nin (ö. 981/1573) *eṭ-Ṭarîḳatü'l-Muḥammediyye*'sinde de görülmektedir.⁴³ Nitekim onlar da kâfir olarak niteledikleri fırkaları zikrettikten sonra konuyu tasavvuf gruplarına getirmiş ve onları eleştirmişlerdir.

³⁸ Tablo, Bahcivan'ın tahkiki esas alınarak oluşturulmuştur.

³⁹ Tespit edildiği kadarıyla eserin Türkiye kütüphanelerinde 45 nüshası bulunmaktadır. Türkiye dışında Suudi Arabistan, Mısır, Almanya ve Avusturya gibi ülkelerin kütüphanelerinde de *Ḥayâtü'l-Ḳulûb*'un nüshalarına rastlanmıştır. Müellife nispet edilen nüshaların çokluğunun yanında bibliyografik kaynaklar da Sînôbî'ye bu isimde bir eser nispet etmiş, müellif de kitabının başında hem kendi adını hem de eserinin adını zikretmiştir. Dolayısıyla *Ḥayâtü'l-Ḳulûb*'un Sînôbî'ye nispetinde bir problem bulunmamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Öge, *İmparatorluk Çağında Osmanlı Mezhepler Tarihi Yazıcılığı: 15-16. Yüzyıl*, 42-44.

⁴⁰ Çalışmanın devamında eser için *Ḥayât* kısaltması kullanılacaktır.

⁴¹ Eserin Fazıl Ahmed Paşa nüshasındaki ilgili bâbı, 178b-206a sayfaları arasındadır. Bölümdeki fırka tasnifi 189a'da tamamlanmakta, devamında müellif tasavvuf eleştirisine geçmektedir. Eser için bk. Nebî b. Turhân Sînôbî, *Ḥayâtü'l-Ḳulûb* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 718), 1b-448a.

⁴² Sînôbî, *Ḥayâtü'l-Ḳulûb*, 189a.

⁴³ Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs* (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1983), 155-365; Mehmed b. Pîr Ali Birgivi, *eṭ-Ṭarîḳatü'l-Muḥammediyye ve's-sîretü'l-Ahmediyye*, thk. Muhammed Rahmetullah Nâzım en-Nedvî (Şam: Dâru'l-Kalem, 2011), 99-100.

Sînôbî'nin *Hayât*'ındaki fırka tasnifi incelendiğinde, takip edilen ismin yine Ebû Mutî' olduğu görülmektedir. Zira eserdeki tasnif, Ebû Mutî'nin *er-Redd*'iyle üst ve alt fırkaların sıralamasında dahi örtüşmektedir. Aralarındaki örtüşme fırkaların görüşleriyle onlara verilen cevaplarda da devam etmektedir. İlerleyen sayfalarda kaynağını da “ve kâle Ebû Mutî” şeklinde belirten Sînôbî,⁴⁴ esasında metinde sadece aktarıcı konumunda da değildir. O, zaman zaman metne müdahalelerde bulunmuştur. Bu müdahaleler, *er-Redd*'de zikredilen âyetlerdeki bazı kelimelerin açıklanması, fırkaların görüşlerinin Ebû Mutî'den hareketle yeniden ifadelendirilmesi ve *er-Redd*'de aktarılan âyet, hadis veya rivâyetlerden bir tanesiyle iktifâ edilmesi şeklinde olmuştur. Kemalpaşazâde'ye nispet edilen *el-Mağâlât*'ta ayırt edici ifadelendirmenin “ve'l-cemâ'atü teğûl” olduğu söylenmişti. Sînôbî'nin *Hayât*'ında ise bu ifade her fırkanın anlatımından sonra zikredilen “ve lizâlike kânû min ehli'n-nâr”⁴⁵ sözü olmuştur. Bu ifadelerin önemi, müellifi meçhul risâle ve tasniflerin aidiyetini tespit etmede ve aktarılan fırka tasniflerinin izini sürmede ortaya çıkmaktadır. Şimdiye kadar görüldüğü üzere Doğu Hanefî geleneğe ortaya konan tasnifler erken dönem örneklerine nispetle pek bir değişime sahne olmamıştır. Bu nedenle benzer ana yapı ve ifadelerle sahip metinleri birbirinden ayırt edici unsurlara ihtiyaç vardır ve söz konusu ifadelendirmeler bunlardan biridir. Başka bir açıdan bakıldığında yazma kütüphanelerinde, eserin bir bölümüken sonradan müstakil olarak istinsah edilen pek çok fırka tasnifi bulunmaktadır. Müstakil istinsahlarda da müellifin adı belirtilmediğinde bunlar hem hususi bir tasnif olarak anlaşılabilmiş hem de herhangi bir aidiyete konu olamamıştır. O nedenle tasniflerdeki bu tarz hususi ifadelendirmelere dikkat çekmek müellifi meçhul fırka tasniflerinin aidiyetinde ve sonraki metinlere aktarılan tasniflerin izini sürmede oldukça önem arz etmektedir. Örneğin sonraki bölümde geleceği üzere Lütî Paşa (ö. 971/1564), eserinde her fırkadan sonra “Bu sözleri/fiileri ve itikatlarıyla azıp helak oldular” ifadesini söylemiştir ve bu ifade de *Terceme-i Sevâd-ı A'zam*'daki “fe-çallû (bi-zâlike) ve helekû” şeklindeki Arapça ifadeden almıştır.

Son olarak *Hayât*'taki fırka tasnifine yer vermek gerekirse, eserde fırkalar 6x12'lik taksîme uygun olarak aşağıdaki şekilde işlenmiştir:

⁴⁴ Sînôbî, *Hayâtü'l-Çulûb*, 188a.

⁴⁵ Bu yüzden onlar cehennem ehlerinden oldular.

Tablo 4. Nebî b. Turhân es-Sinôbî'nin *Hayâtü'l-kulûb* Adlı Eserindeki Fırka Tasnifi

Hayâtü'l-kulûb						
	Harûriyye	Ravâfıza	Ƙaderiyye	Cebriyye	Cehmiyye	Mürci'e
1.	Ezrakıyye	'Aleviyye	Ahmediyye	Mużtariyye	Mu'aţţıla	Târikiyye
2.	İbâhiyye	İmriyye	Şeneviyye	Ef'âliyye	Merisiyye	Sâ'ibiyye
3.	Şa'lebiyye	Şi'iyye	Mu'tezile	Ma'ıyye	Mülteziķiyye	Râciyye
4.	Hâzimiyye	İşhâķiyye	Keysâniyye	Mefrûģiyye	Vâridiyye	Şâkkiyye
5.	Hâlifıyye [Hâlefıyye]	Nâvûsiyye	Şeytâniyye	Mennâniyye	Zenâdiķa	Beyhesiyye
6.	Kûziyye	İmâmıyye	Şerikiyye	Keseliyye	Hârķiyye	'Ameliyye
7.	Kenziyye	Zeydiyye	Vehmiyye	Sâbiķiyye	Maĥlûķiyye	Menķûsiyye
8.	Şimrâhiyye	'Abbâsiyye	Râvendıyye	Hâbibıyye	Fâniyye	Müsteşniyye
9.	Ahnesiyye	Mütenâsilıyye	Müteberiyye/ Müteberri'e	Havfiyye	Muģiriyye	Müşebbihiyye
10.	Muĥakkimiyye	Rec'iyye	Nâkişıyye	Neccâriyye	Vâķıfiyye	Hâşviyye
11.	Mu'tezile	Lâ'iniyye	Bâsiķiyye	Bekriyye [Fikriyye]	Ėabriyye	Eşeriyye
12.	Meymûniyye	Müterabbişıyye	Nazzâmiyye	Hâşebiyye	Lafziyye	Bide'iyye

1.1.4. Osmanlı Vezîriâzamlarından Lütfi Paşa ve Hayât-ı Ebedî'si ile Zübdetü'l-mesâil'i

Siyasî ve ilmî yönü güçlü isimlerden biri olan Lütfi Paşa, ellili yaşlarına kadar devlet idaresinde görev yapmış; idarî görevinden ayrılmasının akabinde de uzlete çekilerek vefatına kadar ilimle meşgul olmuş ve -farklı kanaatler olsa da- 971/1564 yılında vefat etmiştir. Doğu Hanefî gelenek içerisinde Sînôbî'den sonra fırka tasnifinin kendisine aidiyetinin kesin olduğu ikinci ve son isim olan Lütfi Paşa'nın fırak literatürü bağlamında değerlendirebileceğimiz iki eseri vardır. Bunlardan biri Türkçe kaleme aldığı *Hayât-ı Ebedî*, diğeri Arapça telif ettiği *Zübdetü'l-mesâil*'dir.

1.1.4.1. Hayât-ı Ebedî

Lütfi Paşa'nın fırak risâlesi dendiğinde akla, ona nispet edilen *Fıraķ-ı dâlle* adındaki risâle gelir. Süleymaniye ve Hasan Paşa Kütüphanelerinde nüshası bulunan mezkûr risâle, esasında *Hayât-ı Ebedî*'nin birinci faslının müstakil istinsahıdır.⁴⁶ Paşa'nın diğeri eserleri literatürde tanınmadığından risâlenin aidiyeti şimdiye kadar şüpheyle karşılanırsa da hâlihazırda metnin otantikliği konusunda bir şüphe kalmamıştır. *Hayât-ı Ebedî* söz konusu olduğunda, tespit edildiği kadarıyla eserin beş nüshası bulunmaktadır.⁴⁷ Yedi fasıldan meydana gelen *Hayât-ı Ebedî*, esasında bir elfâz-ı küfür kitabıdır. Eseri makale kapsamına dahil eden, "Ehl-i sünnet ve cemâat hasletleri ve ehl-i hevânın beyânındadır" şeklinde isimlendirilen birinci fasıldır.⁴⁸ Bu kısımda Paşa, iftirâk hadisini zikrettikten sonra Ehl-i sünnetin on hasletini saymakta ve akabinde fırkaları

⁴⁶ Lütfi Paşa, *Risâle-i Fıraķ-ı dâlle* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 2195), 109b-122b; a.m.f., *Risâle-i Fıraķ-ı dâlle* (Çorum: Hasan Paşa Kütüphanesi, 1023/2), 23b-40a. Hasan Paşa nüshasında risâlenin sayfaları karışmıştır.

⁴⁷ Eserin tespit edilen dördüncü ve beşinci nüshalarına tezin tesliminden sonra ulaşıldı. O nedenle tezde bulunmayan nüshaları burada kaydetmek isabetli olacaktır: *Collective Volume with Texts in Turkish and Arabic (1-10): al-Qasida al-Lamiyya fil-Tawhid: and Other Texts* (Leiden: Leiden University, y.y.), 78a-151b; Lütfi Paşa, *Kitab-ı Hayât-ı ebedî* (Princeton University Library, Special Collections, 1631/1), 1b-43b.

⁴⁸ Lütfi Paşa, *Hayât-ı Ebedî* (İstanbul: Millet Kütüphanesi, Ali Emiri, 257/2), 5b.

ele almaktadır. *Hayât-ı Ebedî*'deki fırka tasnifinde dikkat çekici bir husus vardır: Müellif, başlangıçta Ehl-i sünnetten altı fırkanın ayrıldığını ve sonrasında da her birinden de on iki fırkanın meydana geldiğini söylemekte,⁴⁹ fakat tasnifini 6x12'lik taksime göre değil, fırkaları art arda sıralayarak yapmaktadır. Söz konusu yapısı itibariyle *Hayât-ı Ebedî*'deki fırka tasnifi, *Terceme-i Sevâd-ı a'zam* tasnifini takip etmiş olmaktadır.⁵⁰ Paşa'nın bu tasnifi takip ettiğine işaret eden bir diğer husus da her fırka sonrasında zikrettiği "Bu sözleri/fiilleri ve itikatlarıyla azıp helâk oldular" ifadesidir. Mezkûr kalıp *Terceme-i Sevâd-ı a'zam*'daki yine fırka sonlarında zikredilen "fe-dallû (bi-zâlîke) ve helekû" şeklindeki Arapça ifadeden alınmış olmalıdır.⁵¹ Buradan hareketle *Hayât-ı Ebedî*'nin, *Terceme-i Sevâd-ı a'zam* gibi Doğu Hanefî gelenek içerisinde yer aldığını söyleyebiliriz. Bununla beraber *Hayât-ı Ebedî*'deki; Burgüşîyye, Zürâriyye, Za'ferâniyye ve Mükremiyye gibi Doğu Hanefî gelenekte yer almayan, fakat Eş'arî gelenekte bahsedilen fırkaların bulunduğuna da işaret etmek gerekir. Ayrıca *Hayât-ı Ebedî*'de, kendinden önceki metinlerde rastlanmayan fırka isimleri bulunmaktadır. Eserdeki fırka tasnifi *Terceme-i Sevâd-ı a'zam*'la karşılaştırıldığında *Sevâdü'l-a'zam*'da fırkalara nispet edilen görüşlerin, *Hayât-ı Ebedî*'de başka fırkalara nispet edildiği görülmektedir. Bu durum Lütfi Paşa'nın, *Sevâdü'l-a'zam* çizgisinden gelen fakat oldukça farklılaşan başka bir kaynağa müracaat ettiğine işaret etmektedir. Buradan hareketle iki metin arasındaki ilişkiler ağı *Sevâd*'ın keşfedilen yeni nüshalarıyla gözden geçirilebilir⁵² ve Paşa'nın eserini telif ederken faydalandığı kaynak daha doğru bir şekilde belirlenebilir.⁵³ Zira hâlihazırda *Hayât-ı Ebedî*'deki tasnif ve sıralama ne *Terceme-i Sevâd-ı a'zam*'la ne de -yine bu gelenek içerisinde mütalaa edilen- *Heftâd u Seh Mille* ile uyuşmaktadır. Zikredilen fırka tasniflerinin -ısrarla- geçmiş dönemlerden bir benzerini bulma çabasının gerekçesi, incelenen dönemdeki fırka tasniflerinin bu minvalde ortaya çıkmasıdır. Nitekim ele alınan dönemdeki müellifler, yeni bir fırka tasnifinde bulunmamakta, metinlerini kendilerine ulaşan tasniften hareketle inşa etmektedirler. Dolayısıyla eldeki kaynaklarda *Hayât-ı Ebedî*'yle uyuşan bir tasnif bulunmuyorsa bu, Paşa'nın *Sevâdü'l-a'zam* türünde kaleme alınmış başka bir tasniften faydalandığına işaret etmektedir.

Hayât-ı Ebedî'deki fırka tasnifi ise aşağıdaki gibidir:

⁴⁹ Lütfi Paşa, *Hayât-ı Ebedî* (Ali Emiri, 257/2), 6a.

⁵⁰ Mezkûr fırka tasnifi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 136-139.

⁵¹ Muhammed Takî Dânişpejûh, "Dû Risâle-i der bâre-i Heftâd u dû Gürûh", *Zebân u Edeb-i Fârsî* 79/18 (1345), 250-254. Mezkûr Arapça ifade Lütfi Paşa'nın *Zübdetü'l-mesâil* isimli Arapça eserindeki fırka tasnifinde de geçmektedir.

⁵² Adem Arıkan, "es-Sevâdu'l-Azam'ın Farklı Nüshaları ve Müellifleri Üzerine", *Geçmişten Günümüze Türkistan: Tarih, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu*, ed. Süleyman Gezer (Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2019), 23-26.

⁵³ Bu, ancak meseleye hasredilmiş hususi bir çalışmanın konusu olabilir.

Tablo 5. Lütü Paşa'nın *Hayât-ı Ebedî* Adlı Eserindeki Fırka Tasnifi

Hayât-ı Ebedî			
1. Havâric	19. Kûziyye	37. Ma'rûfiyye	55. Hâlefiyye (Halkıyye)
2. Cebriyye	20. Şârikiyye	38. Mağcûriyye	56. Zürâriyye
3. Râfiziyye	21. Zeydiyye	39. Muhâciriyye	57. Za'ferâniyye
4. Kaderiyye	22. Hâdişiyiye	40. Mağrûriyye (Ma'zûriyye)	58. Sebe'iyye
5. Müşebbihe	23. Bağıyye	41. Cübâbiyye	59. Süleymâniyye
6. Mürci'e	24. Mennâniyye	42. Şümâmiyye	60. Şî'a
7. Şemrâhiyye	25. Hıyfiyye [Hıvfiyye]	43. İmâmiyye [x]	61. Şu'aybiyye
8. Erzâkiyye [Ezrakıyye]	26. Keyfiyye	44. İskâfiyye	62. Şeybâniyye
9. Aḥnesiyye	27. Fâtımiyye	45. İsmâ'iliyye	63. Ğurâbiyye
10. Beyhesiyye	28. Maḥlûkıyye	46. Nuşayriyye	64. 'İnâniyye
11. Seniyye	29. Cehmiyye	47. Nazẓâmiyye	65. Lâ Edriyye
12. Câzimiyye	30. Şekkâkiyye	48. İshâkıyye	66. Meçhûliyye
13. Vâsiliyye	31. Şelaşiyiye	49. İbâziyye	67. Dırâriyye
14. Dehriyye	32. Ğayriyye	50. Esvâriyye	68. Müfevviđiyye
15. Lem yezeliyye	33. Muḥtâriyye	51. Haiṭiyye	69. Mükremiyye
16. Ca'diyye	34. Müseviyye (?)	52. Burğüşiyiye	70. Manşûriyye
17. Hâşebiyye [Hâşebiyye]	35. 'Abbâsiyye	53. Hârisiyiye	71. Meymûniyye
18. Ca'deriyye	36. Hâş(e)viyye	54. Hattâbiyye	72. Neccâriyye

1.1.4.2. Zübdetü'l-mesâil

Lütü Paşa'ya ait fırak literatürü bağlamında değerlendirilebilecek bir diğer eser Arapça telif ettiği *Zübdetü'l-mesâil*'dir.⁵⁴ Paşa'nın *Hayât-ı Ebedî*'den sonra kaleme aldığı *Zübd*e, içerik bakımından daha zengindir.⁵⁵ Aslında 25 bâbdan müteşekkil bir ilmihal kitabı olan *Zübd*e'yi makale kapsamına dahil eden, eserin 23. bâbidir. "İlmin faziletinin, Ehl-i sünnetin özelliklerinin ve dalâlet ve hevâ ehlinin beyânı" şeklinde isimlendirdiği bu bâbda Lütü Paşa, *Hayât-ı Ebedî*'deki gibi Ehl-i sünnetin özelliklerini saymakta⁵⁶ ve ardından fırka tasnifine geçmektedir. Tasnifte müellif, yine *Hayât-ı Ebedî*'deki gibi altı ana ve on iki alt fırkadan müteşekkil bir şablona işaret etse de⁵⁷ fırkaları -asl ve fûrû' şeklinde bir ayırım gözetmeksizin- sıralı bir şekilde sunmuştur. Müellifi ve ana yapısı aynı olmasına karşın iki fırka tasnifi arasında -telif edildikleri dilden bağımsız olarak- ciddi farklılıklar bulunmaktadır. *Hayât-ı Ebedî*'deki fırkaların sıralanışında bir düzen bulunmazken

⁵⁴ Çalışmanın devamında esere referansla *Zübd*e kısaltması kullanılacaktır.

⁵⁵ Eserlerin ferağ kayıtlarında zikredildiği üzere; *Hayât-ı Ebedî* 953/1546 senesinde, *Zübd*e 955/1548 senesinde tamamlanmıştır; bk. Lütü Paşa, *Hayât-ı Ebedî* (Ali Emiri, 257/2), 53b; a.mlf., *Zübdetü'l-mesâil* (İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, 1985), 239a.

⁵⁶ Ehl-i sünnetin on hasleti olarak zikredilen hususlar her iki eserde de aynıdır.

⁵⁷ Lütü Paşa, *Zübdetü'l-mesâil*, 173b.

Zübde'de fırkalar alfabetik sıralanmıştır. Daha önemli farklılık ise zikredilen fırkalarda görülmektedir. Nitekim *Hayât-ı Ebedî*'de veya *Zübde*'de, bir diğeri bulunmayan otuz sekiz fırkadan bahsedilmektedir. Başka bir deyişle, iki metin arasında hem ismi hem görüşü aynı olan otuz dört fırka vardır. Tasnifteki fırka sayısının 72 olduğu göz önüne alındığında mezkûr farklılığın oldukça büyük olduğu belirtilebilir. Bahsedilen hususla irtibatlı bir diğeri farklılık da *Zübde*'deki tasnifin Eş'arî geleneğe dayanıyor olmasıdır. Her ne kadar Paşa'nın serdettiği tasnif, yapısı itibariyle Doğu Hanefî geleneğe dayanıyorsa da içerdiği fırkalar itibariyle Eş'arî geleneğe dayanmaktadır. Zira eser, Osmanlıdaki Eş'arî fırak geleneğinin temel metinlerinden Âmidî'nin (ö. 631/1233) *Ebkârü'l-efkâr*'ıyla karşılaştırıldığında, pek çok fırkanın buradan alındığı görülmektedir.⁵⁸ Öyle ki birçok fırkanın görüşü *Ebkâr*'daki ifadelerin aynıyla verilmiştir. Bununla beraber *Zübde*'deki fırkaların, *Ebkâr*'a kıyasla daha muhtasar bir şekilde ele alındığı ifade edilmelidir.

Ebkârü'l-efkâr, Lütü Paşa'nın *Zübde*'deki tasnifinde yararlandığı asıl kaynak olsa da tek kaynak değildir. O, aynı zamanda Şehristânî'nin (ö. 548/1153) *el-Milel ve'n-Nihâl*'ine de başvurmuştur. Nitekim tespit edildiği kadarıyla tasnifteki on üç fırkanın görüşünde *el-Milel*'den istifade edilmiştir. Fakat bu noktada *Ebkâr* ile *el-Milel*'in, *Zübde*'nin kaynaklarını açıklama noktasında yetersiz kaldığını ifade etmek gerekmektedir. Zira Kadriyye, Kerrâmiyye, Mu'tezile, Nuşayriyye ve Necedât fırkalarının görüşlerinin kaynağı ne *Ebkâr*'da ne de *el-Milel*'de bulunmaktadır. Buradan hareketle Paşa'nın, tasnifini oluştururken *Ebkâr* ve *el-Milel* dışında bir kaynağa daha başvurduğu veya bu tasnifleri kendinde toplayan – fakat şu an için tespit edemediğimiz- hususi bir metne sahip olduğu sonucuna ulaşabiliriz. Sonuç olarak denebilir ki Lütü Paşa, Doğu Hanefî geleneğinin pek de yaygın olmayan bir tasnif şemasını Eş'arî içerikle birleştirerek özgün bir tasnifte bulunmuştur. Paşa'nın bu özgünlüğü de ondan yaklaşık iki yüzyıl sonra Hüseyin el-Erzurûmî (ö. 1159/1746) tarafından takip edilmiştir.⁵⁹

⁵⁸ Osmanlı döneminde sıklıkla kullanılan Âmidî tasnifi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kadir Gömbeyaz, "Fırak Literatürüne Dolaylı Ancak Etkili Bir Katkı: Âmidî Tasnifini Meşhur Eden Mütetekillim Adudüddin el-Îcî", *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Adudüddin el-Îcî*, ed. Eşref Altaş (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017), 409-428.

⁵⁹ Hüseyin el-Erzurûmî, *el-Münciye 'ani'l-ḥaṭai'l-vâkı' beyne'n-nâciye ve gayri'n-nâciye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, 1043), 22b-29b. Akademideki bazı araştırmalar Hüseyin el-Erzurûmî'nin, tasnifini Âmidî'den hareketle oluşturduğunu söylese de bu, vakıayı yansıtmamaktadır. Bu iki eser arasındaki ilişki, eldeki makale kapsamında değerlendirilemeyecek olup hususi bir çalışmanın konusudur.

Tablo 6. Lütü Paşa'nın *Zübdetü'l-mesâil* Başlıklı Eserindeki Fırka Tasnifi

Zübdetü'l-mesâil			
1. Aşfariyye	19. Ca'feriyye	37. Sebe'iyye	55. Müşebbihe
2. Aḥnesiyye	20. Cenâhiyye	38. Süleymâniyye	56. Mu'tezile
3. İmâmiyye	21. Cebriyye	39. Şu'aybiyye	57. Mu'ammeriyye
4. Ezârîka	22. Cehmiyye	40. Şeybâniyye	58. Muğtriyye
5. Eṭrâfiyye	23. Ḥâtiyye [Ḥâbiyye]	41. Şaltiyye	59. Mükremiyye
6. İbâziyye	24. Ḥârisiyye	42. Şâlihiyye	60. Manşuriyye
7. İsmâ'iliyye	25. Ḥâzimiyye [Ḥâzimiyye]	43. Dırâriyye Şirâriyye (B 1985)	61. Meymûniyye
8. Tebîriyye [Betriyye]	26. Ḥafsiyye	44. 'Ubeydiyye	62. Neccâriyye
9. Bâṭniyye	27. Ḥaşebiyye	45. 'inâniyye	63. Nuşayriyye
10. Bişriyye	28. Ḥavâric	46. 'Acârîde	64. Nemîriyye [Yûnusiyye]
11. Benâniyye [Beyâniyye]	29. Ḥaṭṭâbiyye	47. Ḳaderiyye	65. Nûmeniyye [Tûmeniyye]
12. Belheşiyye	30. Ḥalefiyye Ḥalîfiyye (B 1985)	48. Kâmiliyye	66. Nu'mâniyye
13. Beyhesiyye	31. Ḥayyâtiyye	49. Kerrâmiyye	67. Necedât
14. Şümâmiyye	32. Râfiẓiyye	50. Ka'biyye	68. Nazzâmîyye
15. Şe'âlibe	33. Zûrâmiyye [Rizâmîyye]	51. Mikyâliyye (?)	69. Hüzeyliyye
16. Câhîziyye	34. Zeydiyye	52. Ma'bediyye	70. Hişâmîyye
17. Cârûdiyye	35. Zûrâriyye	53. Mürcî'e	71. Yezîdiyye
18. Cübbâiyye	36. Ruşeydiyye	54. Mezdâriyye [Murdâriyye]	72. Yûnusiyye

1.1.5. Mehmed Birgîvî ve Tuḥfetü'l-müsterşidîn ile Dâmiġatü'l-mübtedî'in

On altıncı yüzyılın güçlü isimlerinden olan Birgîvî Mehmed Efendi, yaşamını 929/1523 ile 981/1573 yılları arasında sürdürmüştür. Kendisine fırak literatürü bağlamında iki farklı eser nispet edilmiş, her ikisi de kendisine nispetle yayımlanmıştır. Bunlardan biri *Tuḥfetü'l-müsterşidîn*,⁶⁰ diğeri *Dâmiġatü'l-mübtedî'in*'dir.⁶¹ Müellife aidiyeti kesin olmayan bu eserlerden ilki Avni İlhan tarafından üç nüsha esas alınarak neşir ve tercüme edilmiş,⁶² ikincisi de Abdürrahim es-Sâyih ve Tefvik Vehbe tarafından tahkik edilmiştir.⁶³

1.1.5.1. Tuḥfetü'l-müsterşidîn

Tuḥfe söz konusu olduğunda mezkûr eseri Birgîvî'ye -tespit edildiği kadarıyla- ilk olarak Bağdatlı İsmail Paşa (1839-1920) nispet etmiştir.⁶⁴ Yeni tespit edilenlerle birlikte 33 nüshası bulunan

⁶⁰ Çalışmada esere işaret için "*Tuḥfe*" kısaltması kullanılacaktır.

⁶¹ Mezkûr eserden "*Dâmiġa*" kısaltmasıyla bahsedilecektir.

⁶² İlhan, "Tuḥfetü'l-Müsterşidîn fî Beyâni Fırakı Mezâhibi'l-Müslimîn", 173-215.

⁶³ Mehmed b. Pîr Ali Birgîvî, *Dâmiġatü'l-mübtedî'in ve kâşifetü buṭlânî'l-mülhidîn*, thk. Abdürrahim es-Sâyih-Tefvik Ali Vehbe (Kahire: Dâru'l-Âfâki'l-Arabiyye, 2010).

⁶⁴ Babanzâde Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-muşannifin*, haz. Kılıslı Rifat Bilge vd. (İstanbul: Maârif Basımevi, 1955), 2/252.

Tuḥfe'nin aidiyetiyle ilgili lehte veya aleyhte kesin bir kanaat belirtmek oldukça güçtür. Zira risâlenin müellife nispetinin geç bir döneme dayanması ve nüshalar üzerinde müellif adının genellikle belirtilmemesi nispeti şüpheli kılmaktadır. Bu hususta, Birgivi'nin eserlerine dair titiz bir çalışma yapan Kaylı'nın, risâlenin Birgivi'ye aidiyetinin şüpheli olduğu yönündeki kanaatini sürdürmek isabetli olacaktır.⁶⁵ Bununla beraber *Tuḥfe*'nin Birgivi'ye ait bir eser olmaması mümkünse de Berlin nüshasının istinsâh tarihinden hareketle onun en azından 1095/1684 öncesinde kaleme alındığını söyleyebiliriz.⁶⁶ Eser, Birgivi'ye aidiyeti olumsuzlayan kesin bir bulgu bulunmadığından -mevcut şüpheleri dikkate almak kaydıyla- makale kapsamında değerlendirilmiştir.

Tuḥfe'de müellif ilk olarak iftirâk hadisini zikretmekte, sonrasında Ehl-i sünnetin akîdesinden bahsedip fırkaları Doğu Hanefî geleneğe uygun biçimde tasnif etmektedir. Eseri dikkat çekici kılan husus, tasnifin Ebû Hanîfe'ye (ö. 150/767) nispet edilmesi dışında,⁶⁷ gelenekte takip ettiği çizgidir. Nitekim şimdiye kadar zikredilen tasniflerde Ebû Mutî çizgisi hâkimken *Tuḥfe*'de Osman el-İrâkî'nin *el-Fıraḳu'l-müfterika*'sı takip edilmiştir. Makale kapsamında incelenen eserlerde de İrâkî çizgisindeki tek metin *Tuḥfe* olmuştur.⁶⁸ *Tuḥfe*'nin *el-Fıraḳu'l-müfterika* çizgisinde olduğunun göstergeleri ise üst ve alt fırkaların isimlendirilmesindeki ve tasnifindeki benzer kullanımlar ile fırkalara nispet edilen görüşlerin zaman zaman aynı ifadelerle aktarılmasıdır. Bununla beraber aralarında bazı farklılıklar da bulunmaktadır. İlk olarak *Tuḥfe*, müellifinin de belirttiği üzere muhtasar bir risâledir.⁶⁹ Dolayısıyla *el-Fıraḳu'l-müfterika*'ya nispetle hacim itibarıyla küçüktür. Hacim, fırkalara nispet edilen görüşlerle ve onlara verilen cevapların çıkarılmasıyla küçülmüştür. İki metin arasındaki diğer farklılıklar; fırkaların sıralanışı, tespiti ve açıklamasında belirlemektedir. *Tuḥfe*'de fırkalar *el-Fıraḳu'l-müfterika*'dan farklı bir sırayla işlenmiş, iki metinde birinde bulunan ama diğerinde bulunmayan birkaç fırka zikredilmiş⁷⁰ ve fırkaların görüşlerinin açıklamasında *Tuḥfe* müellifi, konuyla alakalı bir âyet serdetmiştir. İki metin arasındaki mezkûr farklılıkların küçük ölçekli olması dolayısıyla Birgivi'ye nispet edilen *Tuḥfe*'nin İrâkî çizgisinde kaleme alınmış ve -nispet doğruysa- bu dönemde telif edilmiş İrâkî çizgisindeki tek metin olduğu söylenebilir. Risâledeki fırka tasnifi şu şekildedir:

⁶⁵ Ahmet Kaylı, *A Critical Study of Birgivi Mehmed Efendi's (d. 981/1573) Works and Their Dissemination in Manuscript Form* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 29.

⁶⁶ Mehmet Efendi Birgivi, *Tuḥfat al-mustarşidîn fi bayân madhâhib firaḳ al-muslimîn* (Berlin: Staatsbibliothek zu Berlin [Berlin Devlet Kütüphanesi], 2133/3), 54b.

⁶⁷ Mehmed b. Pîr Ali Birgivi, *Tuḥfetü'l-Müsterşidîn*, Amasya Kütüphanesi, 961/1, 3a; İlhan, "Tuḥfetü'l-Müsterşidîn fi Beyâni Fırakı Mezâhibi'l-Müslimîn", 200. 6x12'lik tasnifin Ebû Hanîfe'ye nispeti hakkında bk. Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 104-110.

⁶⁸ Osman el-İrâkî'nin etkisinin *Tuḥfe* sonrası eserlerde görülüp görülmediği ayrıca incelenebilir.

⁶⁹ Birgivi, *Tuḥfetü'l-Müsterşidîn*, 961/1, 1b; İlhan, "Tuḥfetü'l-Müsterşidîn fi Beyâni Fırakı Mezâhibi'l-Müslimîn", 194.

⁷⁰ *Tuḥfe*'de bulunup *el-Fıraḳu'l-müfterika*'da bulunmayan veya *el-Fıraḳu'l-müfterika*'da olup *Tuḥfe*'de yer almayan fırkalar için bk. Öge, *İmparatorluk Çağında Osmanlı Mezhepler Tarihi Yazıcılığı: 15-16. Yüzyıl*, 84-85.

Tablo 7. Birgivi'ye Nispet Edilen *Tuḥfetü'l-müstersîdîn*'deki Fırka Tasnifi

Tuḥfetü'l-Müstersîdîn						
	Ḳaderiyye	Cebriyye	Kerrâmiyye	Mu'aṭṭıla	Nâşibiyye	Revâfîz
1.	Vâşiliyye	Muḍṭariyye	Müşebbihiyye	Cehmiyye	Muḥakkime	Kâmiliyye
2.	Hüzeyliyye	'Acziyye	Mücessimiyye	Maḥlûkıyye	Erzaḳiyye [Ezraḳiyye]	Şerikiyye
3.	Aşlahıyye	Mefrûgiyye	Ḥaddiyye	Lafziyye	Ḥafsiyye	İşhâkıyye
4.	Mu'ammeriyye	Neccâriyye	Ḥulûliyye	Vâfikiyye [Vâkıfiyye]	Ḥâzimiyye [Ḥâzimiyye]	Bâtıniyye
5.	Kitâbiyye [Hişâmiyye]	Keseliyye	Şâkkiyye	Şekkiyye	Şimrâhiyye	Temâşüliyye
6.	Yemâmiyye	Sâbıkiyye	Mücerrediyye	Vâridiyye	Ecnebiyye [Aḥnesiyye]	Tenâsühiyye
7.	Câhızıyye	Ḥubbiyye- Ḥabibiyye	Vâhiliyye [Vâlihiyye]	Ḳabriyye	'İndiyye ['Abdiyye]	Manşûriyye
8.	Behşemiyye	Ḥavfiyye	'Amdıyye	Vezniyye	Meymûniyye	Muḳanna'ıyye
9.	Râvendıyye	Tefekkûriyye	Sâibiyye	Meyliyye	Şeybâniyye	Ḥaṭṭâbiyye
10.	Ḳâsiṭiyye	Ḥasbiyye	Behşemiyye	Ḥarḳiyye	Yezidiyye	Sebeiyye
11.	'İvâziyye	Münkirıyye	Sânḳiyye	Fâniyye	Kızbiyye [Kûziyye]	Ḥâşimiyye
12.	Ḥayyâtiyye	Menâniyye [Mennâniyye]	Ḥaşeviyye	Ḳarmaṭiyye	Kenziyye	Zeydiyye

1.1.5.2. Dâmiğatü'l-mübtedî'în

Birgivi'ye nispet edilen diğer fırak eseri *Dâmiğatü'l-mübtedî'în*'dir. Mezkûr eserin nispeti hakkında konuşabilmek için ilk olarak üç farklı eseri zikretmemiz gerekiyor: i) *Dâmiğatü'l-mübtedî'în ve nâşiratü'l-mühtedîn* ii) *Dâmiğatü'l-mübtedî'în fi's-sülûki ilâ tarihî'l-müteşerri'în* iii) *Dâmiğatü'l-mübtedî'în ve kâşifetü buṭlânî'l-mülhidîn*. Bu eserlerden ilki bibliyografik kitaplarda ve yazma nüshalarda Hüsâmeddîn es-Sıġnâkî (ö. 714/1314) ile Hüsâmeddîn et-Tebrîzî'ye (ö. 790/1388) nispet edilmiş ve Sıġnâkî'nin *et-Tesdîd*'inin tahkikini yapan Yılmaz, eserin Sıġnâkî'ye ait olduğunu belirtmiştir.⁷¹ İçerik itibariyle ilkinde oldukça benzeyen ikinci *Dâmiğa*, Konya nüshasında Birgivi'ye nispet edilmiştir.⁷² Makale kapsamında incelenecek eser olan üçüncü *Dâmiğa* da yine Birgivi'ye nispet edilmiş, hatta ona nispet edilerek tahkik edilmiştir. Birgivi'nin eserleri üzerine oldukça titiz bir çalışma yapan ve Birgivi'nin telifâtını ortaya koyan Kaylı, -kayıt belirtmeksizin- *Dâmiğa*'nın Birgivi'ye ait olamayacağını ve nispetinin hatalı olduğunu söylemiştir. Fakat burada ufak bir düzeltme yapmak gerekmektedir. Kaylı'nın Birgivi'ye ait olamayacağını söylediği eser esasında Sıġnâkî'ye ait olan *Dâmiğa*'dır. Onu bu görüşe yönlendiren Martı'nın

⁷¹ Ali Tarık Ziyat Yılmaz, *Mâtürîdî Âlimlerden Sıġnâkî'nin (ö. 714/1314) et-Tesdîd fi şerhi't-Temhîd Adlı Eserinin Tahkiki ve İlahiyat Konularının Tahlihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 21. Yazarın delili, Sıġnâkî'nin *et-Tesdîd*'de *Dâmiğa*'dan yaptığı alıntıdır; bk. Hüsâmeddîn b. Ali Sıġnâkî, *et-Tesdîd fi şerhi't-Temhîd* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Amcazade Hüseyin, 309), 157b; a.mlf., *Dâmiğatü'l-mübtedî'în ve nâşiratü'l-mühtedîn* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hz. Halid, 153), 33b.

⁷² İncelendiği kadarıyla ilk olarak Huriye Martı'nın tek nüshadan hareketle ortaya koyduğu bu risâlenin, ikinci bir nüshası Manisa Kütüphanesi'nde tespit edilmiştir. Manisa nüshasının önemi, sonundaki temmet kaydır. Zira kataloglara 773/1372 olarak kaydedilen bu tarih doğru kabul edildiğinde, risâleyi Birgivi'nin yazma ihtimali ortadan kalkmaktadır. Fakat kayıttaki, yüzyılı ifade eden ibare tam olarak okunmasa da bu ibaredeki birinci sayı muhtemelen yedi değil dokuz olmalıdır. Bu durumda 973 olan temmet kaydı esas alındığında risâlenin Birgivi'ye âidiyeti şüpheli kalmaya devam etmektedir; bk. Huriye Martı, *Birgivi Mehmed Efendi: Hayatı, Eserleri ve Fikir Dünyası* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 111; Mehmed b. Pîr Ali Birgivi, *Dâmiğatü'l-mübtedî'în fi's-sülûki ilâ tarihî'l-müteşerri'în* (Konya: Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Konya İl Halk Ktp., 198/11), 136b-143a; *Dâmiğatü'l-mübtedî'în* (Manisa: Manisa Kütüphanesi, Manisa İl Halk Kütüphanesi, 2913/1), 10a.

çıkarmı olmuştur. Nitekim Martı, birinci *Dâmiğa* ile ikinci *Dâmiğa*'yı tek eser olarak değerlendirmiştir.⁷³ Fakat söz konusu iki risâle, ilk kısımlarındaki ifadeler noktasında zaman zaman örtüşse ve içerik itibarıyla birbirine benzese de temelde farklı iki metindir. Nitekim ilki otuz beş varakken ikincisi yaklaşık dokuz varaktır. Hacmin yanında her iki risâlede de eser ismi biri başta diğeri sonda olmak üzere zikredilmiştir. Bunlardan *Dâmiğatü'l-mübtedi'în ve nâşiratü'l-mühdedîn* şeklinde tesmiye edilen birinci risâle⁷⁴ Sığnâki'ye ait olup *Dâmiğatü'l-mübtedi'în fi's-sülûki ilâ tarîki'l-müteşerri'în* şeklinde isimlendirilen ikinci risâle⁷⁵ -Konya nüshasında- Birgivi'ye nispet edilmiştir. Martı bu iki farklı risâleyi -o zamanki nüsha eksikliğinden ötürü- aynı eser saymış, Kaylı da bu bilgiye istinâden *nâşiratü'l-mühdedîn*'in (birinci *Dâmiğa*'nın) bir şerhini tespit edip ve onun istinsah tarihinden hareketle *Dâmiğatü'l-mübtedi'în*'in Birgivi'ye aidiyetinin hatalı olduğunu söylemiştir.⁷⁶ Fakat bahsettiği eser ifade edildiği üzere zaten Birgivi'ye nispet edilmemişti. Bu durumda Martı'nın tespit ettiği ile makale kapsamında incelenecek *Dâmiğatü'l-mübtedi'în*'lerin (ikinci ve üçüncü *Dâmiğa*'nın) nispeti şüpheli kalmaya devam etmektedir.

Çeşitli tasavvuf pratiklerinin eleştirisi ile yetmiş üçlü fırka tasnifini içeren *Dâmiğatü'l-mübtedi'în ve kâşifetü buṭlâni'l-mülhidîn*'e geldiğinde eserin müellifine nispetini şüpheli kılan husus, bibliyografik kaynaklarda Birgivi'ye nispetinin oldukça geç bir döneme rastlamasıdır. Nitekim eseri Birgivi'ye ilk olarak Bağdatlı İsmail Paşa nispet etmiştir.⁷⁷ Bunun yanında esere ilişkin tespit edilen üç nüshada da Birgivi'nin isminin geçmemesi şüpheleri arttırmaktadır. Fakat şu an için eldeki bulgulardan hareketle eserin nispetini isbât veya nefyetmek mümkün değildir. Ancak Ezher nüshasındaki 1058/1648 tarihli temmet kaydı eserin en geç bir yüzyıl sonrasında telif edildiğini ifade etmektedir.⁷⁸ Zikredilenlerden hareketle eser, Birgivi'ye muhtemel nispetinden ve değilse de yakın yıllarda telif edildiğinden dolayı makaleye dahil edilmiştir.

Dâmiğatü'l-mübtedi'în ve kâşifetü buṭlâni'l-mülhidîn, tasavvuf gruplarının kısa tasnifi ve belirli görüş ve tasarruflarının yanlışlığına değindikten sonra fırka tasnifine geçmektedir. Müellif, "*Ḥayâtü'l-kulûb*'un otuz sekizinci bâbında dedi" ifadesiyle kaynağını baştan belirtmiş⁷⁹ ve Sînôbî eserinde nasıl Ebû Mutî'yi takip ettiyse *Dâmiğa* müellifi de Sînôbî'yi takip etmiştir. Dolayısıyla *Dâmiğa*'daki tasnif de Doğu Hanefî gelenekteki Ebû Mutî çizgisini sürdürmüş olmaktadır. *Dâmiğa* ile *Ḥayâtü'l-kulûb* karşılaştırıldığında iki metindeki fırka tasniflerinin büyük ölçüde benzediği görülmektedir. Öyle ki *Ḥayâtü'l-kulûb*'da, *er-Redd*'de bulunmayıp Sînôbî'nin fırka ve âyetlere ilişkin kendisinin getirdiği açıklamalar *Dâmiğa*'da aynıyla yer almış ve firkaların dalâletlerine dair zikredilen "*li-zâlike kânû min ehli'n-nâr*" ifadesi de kullanılmaya devam etmiştir. Bununla beraber metinler arasında farklılıklar da bulunmaktadır. Firkaların temel görüşlerinin tasnif öncesinde değil, sırasında zikredilmesi ve firkaların görüşlerinin zaman zaman *Ḥayâtü'l-kulûb*'dan hareketle özetlenmesi sözü edilen farklardandır. Örneği pek olmasa da *Ḥayâtü'l-kulûb*'da firkalara dair zikredilmeyen görüşlerin *Dâmiğa*'da zikredildiği de olmuştur. Mesela *Ḳabriyye* firkasına ilişkin Sînôbî, onların kabir azabını inkâr ettiklerini söylerken⁸⁰ *Dâmiğa* müellifi

⁷³ Martı, *Birgivi Mehmed Efendi: Hayatı, Eserleri ve Fikir Dünyası*, 112.

⁷⁴ Sığnâki, *Dâmiğatü'l-mübtedi'în ve nâşiratü'l-mühdedîn* (Hz. Halid, 153), 36a.

⁷⁵ Birgivi, *Dâmiğatü'l-mübtedi'în fi's-sülûki ilâ tarîki'l-müteşerri'în* (Konya İl Halk Ktp., 198/11), 137b; *Dâmiğatü'l-mübtedi'în* (Manisa İl Halk Kütüphanesi, 2913/1), 1b-2a.

⁷⁶ Kaylı, *A Critical Study of Birgivi Mehmed Efendi's (d. 981/1573) Works*, 95-96.

⁷⁷ İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin*, 1955, 2/252.

⁷⁸ Mehmed b. Pîr Ali Birgivi, *Dâmiğatü'l-mübtedi'în ve kâşifetü buṭlâni'l-mülhidîn* (Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye, Halim Paşa, 33363), 131a.

⁷⁹ Sultân b. Ubeyd b. Abdullah Arâbî, *Dâmiğatü'l-mübtedi'în ve kâşifetü buṭlâni'l-mülhidîn el-İmâm Mehmed b. Pîr Ali b. İskender el-Birgivi "t. 981": dirâse ve tahkîk min evveli'l-kitâb ilâ kavlihi: "ve emmâ şevâbül-'amel bi's-sünne"* (Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 329.

⁸⁰ Sînôbî, *Ḥayâtü'l-kulûb* (Fazıl Ahmed Paşa, 718), 187a.

onların şefaati de inkâr ettiklerini belirtmiştir.⁸¹ Fakat küçük olmaları nedeniyle bu farklılıklar, ana yapı ve içerik itibarıyla iki fırka tasnifinin benzer olduklarını olumsuzlamamaktadır. Aynı zamanda mezkûr iki metnin amaç itibarıyla tasavvuf gruplarını reddetme çabasında olduklarının da altını çizmek isabetli olacaktır. *Dâmîgâ'*'daki fırka tasnifi şu şekildedir:⁸²

Tablo 8. Birgivi'ye Nispet Edilen *Dâmîgâtü'l-mübtedî'in*'deki Fırka Tasnifi

Dâmîgâtü'l-Mübtedî'in						
	Harûriyye	Râfîziyye	Ƙaderiyye	Cebriyye	Cehmiyye	Mürctie
1.	EzraƘiyye	'Aleviyye	Ahmediyye	MuƘtariyye	Mu'aƘtıla	Târikiyye
2.	İbâhîyye	İmriyye	Şeneviyye	Enbiyâiyye [Ef'âliyye]	Merisiyye	Sâyibiyye/ Sâibiyye
3.	Sa'lebiyye	Şî'iyye	Mu'tezile	Ma'iyye	MülteziƘiyye	Râciyye
4.	Ĥâzimiyye	İşhâƘiyye	Keysâniyye	Mefrûgiyye	Vâridiyye	Şâkkiyye
5.	Ĥalefiyye	Nâvusiyye	Şeytâniyye	Mennâniyye	ZenâdîƘa	Beyhesiyye
6.	Kûziyye	İmâmiyye	Şerikiyye	Kesâliyye [Keseliyye]	ĤarƘiyye	'Ameliyye
7.	Kenziyye	Zeydiyye	Vehmiyye	SâbiƘiyye	MaĥlûƘiyye	MenƘuşîyye
8.	Şimrâhîyye	'Abbâsiyye	Râvendîyye	Ĥabîbiyye	Fâniyye	Müstesniyye
9.	Ahnesiyye	Mütenâsihîyye	Müteberîyye/ Müteberri'e	Ĥavfiyye	Muġiriyye	Müşebbihe
10.	Muĥakkimiyye	Rac'iyye	Nâkişîyye	Neccâriyye	VâƘfiyye	Ĥaşviyye
11.	Mu'teziliyye	Lâ'iniyye	BâsiƘiyye	Fikriyye	Ƙabriyye	Eşeriyye
12.	Meymûniyye	Müterabbişîyye	Nazzâmîyye	Ĥaşebiyye	Lafziyye	Bid'iyye

1.2. Osmanlıda Eş'arî Fırak Geleneğini Esas Alan Fırka Tasnifleri

İslâm mezhepleri tarihi yazıcılığındaki bir diğer gelenek "Eş'arî fırak geleneği"dir. Bu gelenekte Bağdâdî (ö. 429/1037-38), Şehrîstânî, Âmidî ve Fahreddin Râzî'nin (ö. 606/1210) ortaya koyduğu temelde dört farklı tasnif biçimi bulunmaktadır.⁸³ İncelenen dönemde bu tasnif biçimlerinden ilk üçüne rastlanmıştır. Mezkûr tasnif biçimlerinin özelliklerinin anlatımı ise makale kapsamının dışında kalmaktadır. Fakat kısaca, Eş'arî fırak geleneğinin Doğu Hanefî fırak geleneğine nispetle daha özgün ve çeşitli olduğu söylenebilir.⁸⁴ Zira hem ilk dönemdeki eserlerde görüldüğü hem de ilerleyen sayfalarda görüleceği üzere Eş'arîlik'te birbirinden farklı tasnifler ortaya çıkarken

⁸¹ Arâbî, *Dâmîgâtü'l-mübtedî'in ve Ƙâşifetü buƘlânî'l-mulĥidin: dirâse ve taĥƘîƘ min evveli'l-kitâb ilâ Ƙavlîhi: "ve emmâ şevâbü'l-'amel bi's-sünne"*, 407-408.

⁸² Birgivi'nin fırka tasnifine dair bir de *et-ƘarîƘatü'l-Muĥammedîyye ve's-sîretü'l-Ahmediyye* isimli eserini zikretmek yerinde olacaktır. Müellifin hayatının sonlarında telif ettiği ve nispetinde şüphe bulunmayan bu eserde Birgivi, Müslüman toplumun sünnete sarılmasını ve bid'atlerden sakınmasını amaçlamaktadır. *et-ƘarîƘa'*'da 73'lü bir fırka tasnifi bulunmasa da müellif belirli fırkalar hakkında açıklamalarda bulunmuş ve onlar hakkında kâfir veya mübtedî' hükmü vermiştir. Birgivi'nin alt fırkalarına değinmeksizin ana fırkaların görüşlerini dile getirdiği fırkalar sırasıyla şunlardır: Kaderiyye, Keysâniyye, Revâfız, Havâric, Yezîdiyye, Neccâriyye, Cebriyye, Mu'tezile ve Mürctie. Bunlardan başka fırak literatüründe müstakil fırka olarak zikredilen üç isimden de bahsetmiştir. Bunlar da ve Cehm b. Safvân (ö. 128/745-46), Şeytânüttâk (ö. 160/777[?]) ve Muammer b. Abbâd'dır (ö. 215/830). Dikkat çekici bir şekilde *et-ƘarîƘa'*'da Mürctie'ye kadarki kısım *Dâmîgâ* ile birkaç kelime farklılığı dışında örtüşmektedir; bk. Birgivi, *Dâmîgâtü'l-mübtedî'in ve Ƙâşifetü buƘlânî'l-mulĥidin* (Halim Paşa, 33363), 9b-10a; a.m.f., *et-ƘarîƘatü'l-Muĥammedîyye*, 93-96.

⁸³ Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 143, 146, 161, 169.

⁸⁴ Gömbeyaz, *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*, 161.

Mâturîdî gelenekte Ebû Mutî' merkeze alınarak benzer tasnifler tekrar edilegelmiştir. Bu durum muhtemelen mezheplerin karakteristik özelliğinden kaynaklanmaktadır. Nitekim Kalaycı, Eş'arîliğin daha eklektik bir görüntü sunarken Mâturîdîliğin sabit bir imajının olduğunu; Eş'arîlik'teki zihniyetlerin rekabetinden ziyade Mâturîdîlik'te sistematik örüntünün korunduğunu; Eş'arîler'de Eş'arî'nin (ö. 324/935-36) taban konumundayken Mâturîdîler'de Mâturîdî'nin (ö. 333/944) tavan mesâbesinde bulunduğunu söylemektedir.⁸⁵ Kalaycı'nın bu iddiasından hareketle Eş'arî gelenekteki dinamiklikle Mâturîdî gelenekteki durağanlık veya sabitliğin fırka tasniflerinde de kendini gösterdiği söylenebilir.

15 ve 16. yüzyıllarda Osmanlı müelliflerince telif edilmiş eserlerde Eş'arî fırak geleneği çerçevesinde beş fırka tasnifi tespit edilmiştir. Doğu Hanefî gelenekle kıyaslandığında Eş'arî gelenekte nispet sorununun pek olmadığı görülmektedir. Nitekim ilgili yüzyıllarda Doğu Hanefî gelenekte tespit edilen sekiz tasniften yalnızca üçünün nispeti kesinken Eş'arî gelenekte Kemalpaşazâde'ye nispet edilen risâle dışında -ki görüleceği üzere bu risâle 72 fırkayı muhtevî olmadığından tam bir tasnif hüviyetine de sahip değildir- bir nispet problemi yoktur. Dolayısıyla bu başlıkta incelenecek tasniflerin otantikliği hakkında bir soru işareti bulunmamaktadır.

1.2.1. Mehmed Şah Fenârî ve Enmûzecü'l-'Ulûm'u

Molla Fenârî'nin (ö. 834/1431) en büyük oğlu olan Mehmed Şah Fenârî (ö. 839/1435) diğer müelliflerde görüldüğü üzere müstakil bir fırak eseri yazmasa da ilimler tasnifine dair telif ettiği *Enmûzecü'l-'ulûm*'da fırak ilminden "mağâlâtü'l-fırak" adıyla bahsederek bir fırka tasnifi sunmuştur. Çok yaygın olmamakla birlikte Şah Fenârî öncesinde de ilimler tasnifi eserlerinde fırka tasnifleri verilmiştir. Râzî'nin *Hadâîku'l-envâr*'ı⁸⁶ ile Âmülî'nin (ö. 753/1352 [?]) *Nefâisü'l-fünûn*'u⁸⁷ bunun örneklerindedir.

Mehmed Şah Fenârî'nin toplamda yüz ilmi muhtevî eseri *Enmûzec*'de 96. ilim "mağâlâtü'l-fırak"tır.⁸⁸ Üç aş/dan müteşekkil bu bölümde müellif ilk olarak ana fırkalar, bunların kaç alt fırkaya ayrıldıkları ve temel görüşleri hakkında bilgi vermektedir. İkinci aş/ta gelindiğinde görüşleri belirtilemeksizin yalnızca nispet edildikleri isimler zikredilerek fırkalar sıralanmakta ve son olarak kurtuluşa eren fırka olan fırka-i nâciyenin esaslarından bahsedilmektedir. *Enmûzec*'deki fırka tasnifi söz konusu olduğunda Fenârî'nin, Âmidî'nin *Ebkârü'l-efkâr*'ında ortaya koyduğu tasnifi takip ettiği görülmektedir.⁸⁹ Bu takip; Fenârî, fırkaların görüşlerine yer vermediği için içerikten ziyade şablonda, başka bir deyişle, tasnif biçiminde kendini göstermektedir. Nitekim Fenârî'deki tasnif Âmidî'ninkiyle aynı olup ana fırkaların görüşlerinin aktarımında da -Mürchie hariç- Âmidî etkisi fark edilmektedir. *Enmûzec*'de "Âmidî tasnifinin" etkisinin görüldüğü bir diğer alan da nâciye fırkasının görüşleridir. Fenârî bu kısımda Âmidî'de zikredilen görüşleri bütünüyle almıştır.⁹⁰ Ancak bu noktada şu hususu ifade etmek gerekir: Mehmed Şah Fenârî, *Enmûzec*'de Âmidî tasnifini takip etse de bu tasnifi *Ebkâr*'dan değil muhtemelen Cürcânî'nin (ö. 816/1413) *Şerhu'l-Mevâkıf*'ından hareketle kullanmıştır. Bu söylemin gerekçelerinden biri *Enmûzec*'deki Hâricî anlatımıdır. Nitekim Fenârî, fırka tasnifinde Âmidî'nin Hâricî fırkalardaki hatalı sayımını

⁸⁵ Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarîlik-Maturidîlik İlişkisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 8-9.

⁸⁶ Fahreddin Râzî, *Hadâîku'l-envâr fi hağâiki'l-esrâr* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, 1131), 153a-155a. Râzî'nin Farsça telif ettiği bu eserde, 60 ilimden bahsedilmektedir. Bunlardan 54'üncüsü "'ilmü mağâlâti ehli'l-'âlem" olup bu kısımda İslâm mezhepleriyle İslâm dışı dinler zikredilmiştir.

⁸⁷ Şemseddin Muhammed b. Mahmûd Âmülî, *Nefâisü'l-fünûn fi 'arâisi'l-uyûn*, thk. Mirza Ebu'l-Hasan Şârânî-Seyyid İbrahim Meyancı (Tahran: İntişârât-ı İslâmiyye, 1961), 2/264-287.

⁸⁸ Mehmed Şah Fenârî, *Enmûzecü'l-'Ulûm* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 2781), 160a-163a.

⁸⁹ Seyfeddin Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr fi uşûli'd-dîn*, thk. Ahmed Muhammed el-Mehdî (Kahire: Darü'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1424), 5/37-106.

⁹⁰ Fenârî, *Enmûzecü'l-'Ulûm* (Şehid Ali Paşa, 2781), 162b-163a; Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 5/96-97.

düzeltilmiştir. Söz gelimi *Ebkâr*'da Âmidî “böylece Hâricî fırkaların sayısı 20 olmuştur” demektedir⁹¹ fakat tasnif incelendiğinde bu sayının aşıldığı görülmektedir. Âmidî tasnifini ihtisâr ederek alıntılamanın İcî (ö. 756/1355), bu hatalı sayımı değiştirmeden aktarmıştır.⁹² İcî şârihlerine gelindiğinde ise Kirmânî (ö. 786/1384) ve Cürçânî bu duruma işaret etmiş ve Kirmânî meseleyi İcî lehine kurtarmaya çalışmış;⁹³ Cürçânî de müellifin hata yaptığını ve esasında 22 fırkanın bulunduğunu söylemiştir.⁹⁴ Dolayısıyla tasnifinde mezkûr hatalı sayımı düzelten Fenârî⁹⁵ bu tasnifi Âmidî'den değil de Kirmânî veya Cürçânî'den almış olmalıdır. Fenârî'deki tasnifin kaynağı daha da özelleştirilmek istendiğinde nâciye bölümü meseleye ışık tutmaktadır. Zira bu kısım Cürçânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf*ındakiyle birkaç cümle dışında aynıdır.⁹⁶ Dolayısıyla Fenârî, *Enmûzec*'deki fırka tasnifinde Âmidî'nin tasnifini Cürçânî'den alıntılanarak kullanmış görünmektedir. Eserdeki fırka tasnifi şu şekildedir:

Tablo 9. Mehmed Şah Fenârî'nin *Enmûzecü'l-'ulûm* isimli Eserindeki Fırka Tasnifi

Enmûzecü'l-'Ulûm							
1. Mu'tezile	2. Şî'a	3. Hâvâric	4. Mürcî'e	5. Neccâriyye	6. Cebriyye	7. Müşebbihe	8. Nâciye
1.1. Vâşiliyye	2.1. Gulât	3.1. Muḥakkime	4.1. Yûnusiyye	5.1. Burgûsiyye			
1.2. 'Amriyye	2.1.1. Sebe'iyye	3.2. Beyhesiyye	4.2. 'Ubeydiyye	5.2. Za'ferâniyye			
1.3. Hüzeyliyye	2.1.2. Kâmilîyye	3.3. Ezâriḳa	4.3. Gassâniyye	5.3. Müstedrike			
1.4. Nazzâmiyye	2.1.3. Beyâniyye	3.4. Necedât	4.4. Şevbâniyye				
1.5. İskâfiyye	2.1.4. Muğiriyye	3.5. Aşfariyye	4.5. Şûmeniyye [Tûmeniyye]				
1.6. Ca'feriyye	2.1.5. Cenâhiyye	3.6. İbâziyye					
1.7. Mezdâriyye [Murdâriyye]	2.1.6. Mañşûriyye	3.6.1. Ḥafşîyye					
1.8. Hişâmiyye	2.1.7. Ḥattâbiyye	3.6.2. Yezîdiyye					
1.9. Şâlihiyye	2.1.8. Gurâbiyye	3.6.3. Ḥârîşîyye					
1.10. Ḥâbihiyye	2.1.9. Zemmiyye	3.6.4. Dördüncü					
1.11. Ḥarbiyye [Ḥadsîyye]	2.1.10. Hişâmiyye						
1.12. Mu'ammeriyye	2.1.11. Zûrâriyye	3.7. 'Acârîde					
1.13. Şûmâmiyye	2.1.12. Yûnusiyye	3.7.1. Meymûniyye					
1.14. Ḥayyâtiyye	2.1.13. Şeytâniyye	3.7.2. Ḥamziyye					
1.15. Câhîziyye	2.1.14. Müfevîza	3.7.3. Şu'aybiyye					
1.16. Ka'biyye	2.1.15. Nuşayriyye ve İşhâkiyye	3.7.4. Ḥâzimîyye					
1.17. Cübbâ'iyye	2.1.16. İsmâ'îliyye	3.7.5. Ḥalefiyye					
1.18. Behşemiyye	2.1.17. Rizâmîyye	3.7.6. Etrâfiyye					
1.19. Esvâriyye		3.7.7. Ma'lûmiyye					
1.20. Bişriyye	2.2. Zeydiyye	3.7.8. Meçhûliyye					
		3.7.9. Şaltiyye					
		3.7.10. Şe'âlîbe					
	2.2.1. Cârûdiyye	3.7.10.1. Aḥnesiyye					
	2.2.2. Süleymâniyye	3.7.10.2. Ma'bediyye					
	2.2.3. Beşriyye	3.7.10.3. Şeybâniyye					
		3.7.10.4. Mükremiyye					
	2.3. İmâmiyye						

⁹¹ Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 5/84.

⁹² Adudüddin İcî, *el-Mevâkıf fi 'ilmi'l-keḷâm* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, ts.), 427.

⁹³ Şemsüddin Muhammed Kirmânî, *el-Kevâşif şerhu'l-Mevâkıf* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1684), 287a-287b.

⁹⁴ Seyyid Şerif Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf (Metin-Çeviri)*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015), 3/800-801.

⁹⁵ Mehmed Şah Fenârî, *Enmûzecü'l-'Ulûm* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, 482), 204b.

⁹⁶ Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 3/810-811.

1.2.2. Yûsuf b. Hüseyin el-Kirmastî ve Risâle fi 'akâidi'l-fırkati'n-nâciye'si

15 ve 16. yüzyıllarda yaşamış bir Osmanlı âlimi olan ve Kirmastî nispetiyle tanınan Yûsuf b. Hüseyin'in vefat tarihi ile alakalı farklı tarihler verilmiştir.⁹⁷ Müellifin hayatı ve eserlerini merkeze alarak bir doktora çalışması hazırlayan Sahip Aktaş, Kirmastî'nin vefatına dair en isabetli tercihin 920/1515 senesi olduğunu belirtmiştir.⁹⁸ Pek çok alanda eser telif etmiş Kirmastî'nin makale içerisinde incelenen telifi, *Risâle fi 'akâidi'l-fırakı'n-nâciye* başlıklı eseridir.⁹⁹

İncelenen dönemdeki en orijinal metinlerden biri olan *el-Fıraku'n-nâciye*, kelâm konularının *mesele mesele* işlendiği bir kelâm eseridir. Esasında Kirmastî, eserinde bir fırka tasnifi sunmamıştır. Fakat eserini, Âmidî'deki neredeyse her fırkayı içerecek şekilde telif etmiştir.¹⁰⁰ Bu da eserin özgün yönünü oluşturmuştur. Zira bahsedilen diğer tasnifler fırka merkezli iken *el-Fıraku'n-nâciye* konu merkezlidir. *Meseleler* altında konuyla alakalı İslâm fırkalarının görüşlerine yer veren Kirmastî'nin zihninde belirgin bir fırka tasnifinin olduğu anlaşılmaktadır. Zira o -dikkat çekici şekilde- fırkaların görüşlerini aktarırken bağlı oldukları üst fırkayı da zikretmektedir. Bu da eserden hareketle bir fırka tasnifi çıkartmaya imkân sağlamıştır.¹⁰¹

⁹⁷ 899/1494: Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi aḥbâri men zeheb*, thk. Mahmûd Arnâvût (Beirut: Dâru İbni Kesîr, 1986), 9/549. 900/1495: Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, haz. Nuri Akbayar (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 2/1692; Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, *eş-Şakâ'iku'n-nu'mâniyye fi ulemâ'i'd-devleti'l-Osmâniyye: Osmanlı Âlimleri*, haz. Muhammet Hekimoğlu, ed. Derya Örs (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 344-345. 906/1500: İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin*, 1955, 1/563; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vüşûl ilâ tabaḳâti'l-fuḥûl*, 1/430. 920/1514-15; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. M. A. Yekta Saraç, ed. Mustafa Çiçekler (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2016), 1/474.

⁹⁸ Sahip Aktaş, *Yûsuf b. Hüseyin el-Kirmastî'nin Hayatı, Eserleri ve el-Muntehab Adlı Eserin Tahkik ve Tahlili* (Bingöl: Bingöl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 18-19.

⁹⁹ Mezkûr esere *el-Fıraku'n-nâciye* şeklinde işaret edilecektir.

¹⁰⁰ *Ebkâr*'da olup *el-Fıraku'n-nâciye*'de bulunmayan fırkalar şunlardır: Hişâmiyye, Sâlihiyye, Behsemiyye, Bedâiyye, Burgüşiyye, Za'ferâniyye ve Müstedrike.

¹⁰¹ Tasnif, müellifin ifadelerinden hareketle oluşturulduğu için fırkaların sayısında artış veya eksilme ihtimal dâhilindedir. Söz gelimi Kirmastî, tabloda belirtilenden daha fazla alt fırka ismi zikretmiş, fakat onları üst bir fırkaya nispet etmemiştir; Dehriyye, Haşeviyye, Sûfiyye ve Tenâsuhiyye gibi. Bir de nadir de olsa klasik fırak literatüründe kendisine fırka nispet edilen isimlerden müstakil olarak bahsetmiş; onları bir fırkaya nispetle zikretmemiştir. Mezkûr durumdaki; üst fırkası belirtilmeyen ve fırka olarak zikredilmeyen gruplar, tasnifi geçerli kılmak adına tabloya eklenmemiştir.

Tablo 10. Yûsuf b. Hüseyin el-Kirmastî'nin *Risâle fi 'aķāidi'l-fıraķı'n-nâciye*'sinden Hareketle Oluşturulan Fırka Tasnifi

Risâle fi 'Aķāidi'l-Fıraķı'n-Nâciye								
1. Mu'tezile	2. Şî'a	3. Ĥavâric	4. Mürci'e	5. Neccâriyye	6. Dırâriyye	7. Cebriyye	8. Kerrâmiyye	9. Eş'ariyye
1.1. Vâşiliyye	2.1. Gulât	3.1. Muḥakkime	4.1. Yûsusiyye			7.1. Cehmiyye	8.1. Müsebbihe 8.2. Mücessime	
1.2. 'Amriyye	2.1.1. Sebe'îyye	3.2. Beyhesiyye	4.2. 'Ubeydiyye					
1.3. Huzeyliyye	2.1.2. Bâtiniyye	3.3. Ezârîka	4.3. Ğassâniyye					
1.4. Nazzâmîyye	2.1.3. Benâniyye	3.4. Necdiyye	4.4. Şevbâniyye					
1.5. Esvâriyye	2.1.4. Muġîriyye	3.5. Şufriyye	4.5. Şûmeniyye [Tûmeniyye]					
1.6. İskâfiyye	2.1.5. Cenâbiyye	3.6. İbâziyye						
1.7. Ca'feriyye	2.1.6. Maşûriyye	3.6.1. Ḥaḫsiyye						
1.8. Bişriyye	2.1.7. Haṭṭâbiyye	3.6.2. Yezidiyye						
1.9. Mezdâriyye [Murdâriyye]	2.1.8. Ğurâbiyye	3.6.3. Ḥârişîyye						
1.10. Ḥâbiṭiyye	2.1.9. Zemmiyye							
1.11. Ḥudeybiyye [Ḥadsîyye]	2.1.10. Hişâmîyye							
1.12. Mu'ammeriyye	2.1.11. Zûrâriyye							
1.13. Şûmâmiyye	2.1.12. Yûsusiyye							
1.14. Ḥayyâtîyye	2.1.13. Seytâniyye							
1.15. Câhîziyye	2.1.14. Rizâmîyye							
1.16. Ka'biyye	2.1.15. Müfeviza							
1.17. Cübbâ'îyye	2.1.16. Nuşayriyye ve İşhâkiyye	3.7. 'Acârîde						
	2.1.17. İsmâ'îliyye	3.7.1. Meymüniyye						
		3.7.2. Ḥamziyye						
		3.7.3. Şu'aybiyye						
		3.7.4. Ḥâzîmiyye						
		3.7.5. Ḥalefiyye						
		3.7.6. Etrâfiyye						
		3.7.7. Ma'lûmiyye						
		3.7.8. Meçhûliyye						
		3.7.9. Şaltiyye						
		3.7.10. Şe'âlîbe						
	2.2. Zeydiyye							
	2.2.1. Cârüdiyye							
	2.2.2. Süleymâniyye	3.7.10.1. Aḫnesiyye						
	2.2.3. Şâlihîyye	3.7.10.2. Şeybâniyye						
	2.3. İmâmiyye	3.7.10.3. Mükremiyye						

el-Fıraķu'n-nâciye, başvurduğu yöntem itibariyle Eş'arî'nin *Maķâlâtü'l-İslâmiyyîn*'indeki "İnsanların dakîku'l-keîâm konusundaki ihtilafları" başlıklı bölümüne benzemektedir.¹⁰² Bu nedenle Eş'arî'nin *Maķâlât*'indeki daġınık yapı *el-Fıraķu'n-nâciye*'de de görülmekte ve fırkalar farklı yerlerde zikredildikleri için tek bir fırkanın görüşüne toplu bir halde ulaşılamamaktadır. *el-Fıraķu'n-nâciye*'de işlenen konulara dair yaklaşımından hareketle Eş'arî olduğu anlaşılan Kirmastî, meseleler altında fırkalardan ayrı olarak pek çok âlimin görüşlerine de sık sık yer vermiştir.¹⁰³ Mâturîdî veya Mâturîdîliğin zikredilmediği eserde İslâmî fırkaların yanında gayri İslâmî dinlerin görüşlerine de değinilmiş, zaman zaman filozoflara da atıf yapılmıştır.¹⁰⁴ Dolayısıyla yapısı itibariyle *el-Fıraķu'n-nâciye*, aynı zamanda milel-nihâl özelliği de taşımaktadır. Fakat İslâm dışı gruplara, İslâm fırkalarıyla kıyaslandığında oldukça az yer verilmiştir. *el-Fıraķu'n-nâciye*'nin kaynakları söz konusu olduğunda, eserde atıf yapılan iki isimden birinin Şehristânî¹⁰⁵ diğerinin de Âmidî olduğu söylenebilir.¹⁰⁶ Kirmastî'nin yaptığı atıf dışında fırkalara dair zikredilen görüşler de ya Âmidî'den, ya Şehristânî'den ya da ikisindeki bilgilerin toplamından aktarılmıştır.

¹⁰² Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *Maķâlâtü'l-İslâmiyyîn*, çev. Ömer Aydın-Mehmet Dalkılıç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 428-833.

¹⁰³ Eserde görüşü zikredilen ve ismi geçen âlimler için bk. Öge, *İmparatorluk Çağında Osmanlı Mezhepler Tarihi Yazıcılığı: 15-16. Yüzyıl*, 28.

¹⁰⁴ *el-Fıraķu'n-nâciye*'deki gayri İslâmî din ve gruplar şunlardır: Hıristiyanlık, Yahudilik, Mecüsîlik, Şâbilik, Dehriyye, Seneviyye, Berâhime, Müneccime. Bunların yanında Tenâsühîyye, Felâsife, Zenâdîka, Melâhîde, Ḥanâbile ve Süfiyye gibi gruplar da zikredilmiştir.

¹⁰⁵ Gezgîç, *Risale fi Akaidi'l-Firaki'n-Naciye Adli Eserinin Tahkiki*, 8.

¹⁰⁶ Gezgîç, *Risale fi Akaidi'l-Firaki'n-Naciye Adli Eserinin Tahkiki*, 6, 8, 23, 37, 46.

Nihai olarak kelâm yöntemiyle yazılmış muhtasar bir fırak metni olarak nitelendirebileceğimiz *el-Fıraku'n-nâciye*, kelâmî konuları fırkalar ekseninde işlemek suretiyle fırka yazıcılığında farklılaşarak incelenen dönemin dikkat çekici metinlerinden biri olmuştur.

1.2.3. Ya'kûb b. 'Abdüllatîf ve Milel-Nihâl Türündeki Eseri

Biyografik ve bibliyografik kaynaklarda hayatına dair bir bulguya rastlanmayan Ya'kûb b. 'Abdüllatîf, eserindeki ithaftan hareketle 16. yüzyılda yaşamış olmalıdır. Nitekim o, inceleyeceğimiz eserin mukaddimesinde kitabını, 1574-1595 yılları arasında hükümdarlık yapan Sultan III. Murad'a ithaf etmiştir.¹⁰⁷ Dolayısıyla eser, 16. yüzyılın son çeyreğinde tamamlanmış görünmekte ve müellif de bu yıllarda hayatta olmaktadır. İstanbul Atatürk Kitaplığı'ndaki nüshadan hareketle neşredilen eserin, müellif tarafından verilen bir ismi yoktur. Kütüphane kataloğuna *İslam'da Fırkalar* adıyla kaydedilen eser, neşirde *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı* şeklinde tesmiye edilmiştir. Söz konusu eser altı bölümden müteşekkil bir milel-nihâl ve kelâm metnidir. İslâm fırkaları ile İslâm dışı din ve gruplardan bahsederek başlayan eserin devamında sırasıyla ilâhiyyât, ahiret halleri, cevherler, arazlar ve umûr-ı âmme bahisleri işlenmiştir. Bölümlendirmeleri itibariyle eserin, *Mevâkıf*'a benzediği görülmektedir. Zira Ya'kûb b. 'Abdüllatîf'in eseri, *Mevâkıf*'taki bölüm sıralamasının tersyüz edilmiş halidir. Bu da müellifin “evvelki bâbı ihtilâfâtın ahvâlini beyân etmek için, bâkî bâblar meşhur olan tertibe muhâlif olmak tarikiyle vaz'edip...” ifadesini açıklamaktadır.¹⁰⁸ Buradan hareketle müellifin özgün bir tertip oluşturma çabasında olduğu söylenebilir.

Makale kapsamında mezkûr eserin, fırkalara ve İslâm dışı dinlere ayrılmış ilk bölümü ele alınmıştır. Önceki eserlerle karşılaştırıldığında bu kısımdaki bölüm şemasının Şehristânî'den, tasnif biçiminin de Âmidî'den alındığı görülmektedir. Bölümün içeriği de ikisinden hareketle oluşturulmuştur. Mehmed Şah Fenârî'nin *Enmûzec*'inden bahsedilirken onun Âmidî tasnifini takip ettiği, fakat bu tasnifi bizzat Âmidî'den değil de muhtemelen Cürçânî'den hareketle kullandığı söylenmişti. Yakub'un eserinin ilk bölümünün kaynakları söz konusu olduğunda, bu bölümü merkeze alarak bir yüksek lisans tezi hazırlayan Çelik, müellifin Şehristânî, Âmidî, İcî ve Cürçânî'den ayrı ayrı yararlandığını söylemiştir.¹⁰⁹ Dolayısıyla eserdeki ilk bölümün kaynaklarını, Eş'arî fırak geleneğindeki müellifler oluşturmuştur. Eserdeki fırka anlatımının karakteristik ifadesi ise fırka isminin zikrinden sonraki “zâhib oldukları ahkâmıdan bazısı oldur ki” ifadesidir. Nihai olarak Âmidî'deki fırka tasnifini aynıyla kullanan Ya'kûb'un söz konusu eseri, Şehristânî ile Âmidî'yi mezceden bir milel-nihâl metnidir.

Ya'kûb'un telif ettiği eser, Lütfi Paşa'nın *Hayât-ı Ebedî*'sinden sonra mezhepler tarihi alanındaki ikinci Türkçe eserdir. Hatta eserin neşrini hazırlayanlardan Bulut, kitabın milel-nihâl türünde Türkçe yazılmış ilk eser olabileceğini söylemiştir.¹¹⁰ Kitaba önem kazandıran niteliklerden biri olan bu durum, makalede tespit edilen müellif ve telifler göz önüne alındığında şu an için doğru görünmektedir. Bu minvalde Türkçe mezhepler tarihi yazıcılığının bu dönemde başladığı söylenebilir. Ele alınan eserin sonraki tasniflere etki ettiği de ayrıca belirtilmelidir. 17. yüzyıl âlimlerinden Nûh b. Mustafa'nın (ö. 1070/1600) telif ettiği *Tercüme-i Milel ve Niḥâl*'de bu etki görülebilmektedir. Eser her ne kadar Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-niḥâl*'inin tercümesi gibi dursa

¹⁰⁷ Ya'kûb b. Abdüllatîf, *İslam'da Fırkalar* (İstanbul: İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, Yazma Eserler, 854), 3b.

¹⁰⁸ Ya'kûb b. Abdüllatîf, *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı*, haz. Halil İbrahim Bulut vd. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 74.

¹⁰⁹ Çelik, *Bir Osmanlı Müellifi Olarak Ya'kûb b. Abdüllatîf'in İlmî Şahsiyeti ve İslam Mezheplerine Bakışı*, 42-43, 96-97.

¹¹⁰ Halil İbrahim Bulut, “İnceleme”, *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı*, mlf. Ya'kûb bin Abdüllatîf (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 22, 40.

da aralarındaki benzerliğin çok da fazla olmadığı görülmektedir. Ya'kûb ile Nûh'un eserleri karşılaştırıldığında her ikisinin de Âmidî tasnifini takip ettikleri, Şehristânî'den faydalanmakla birlikte ondan farklılaştıkları ve Türkçe telif edildikleri göz önüne alındığında; iki metnin çeşitli benzerliklere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bu meselenin tahlili ve geçerliği veya geçersizliği başka çalışmaların konusudur. Ya'kûb b. 'Abdüllatîf'in eserindeki fırka tasnifi şu şekildedir:

Tablo 11. Ya'kûb b. 'Abdüllatîf'in Eserindeki Fırka Tasnifi

Yakub b. 'Abdüllatîf							
1. Mu'tezile	2. Şî'a	3. Hâvâric	4. Mürci'e	5. Neccâriyye	6. Cebriyye	7. Müşebbihe	8. Nâciye
1.1. Vâşiliyye	2.1. Gulât	3.1. Muḥakkime	4.1. Yûnusiyye	5.1. Burgüşüyye			
1.2. 'Amriyye	2.1.1. Sebe'iyye	3.2. Beyhesiyye	4.2. 'Ubeydiyye	5.2. Za'ferâniyye			
1.3. Hûzeyliyye	2.1.2. Kâmilîyye 2.1.3. Benâniyye	3.3. Ezârîka	4.3. Gâssâniyye	5.3. Müstedrike			
1.4. Nazzâmiyye	2.1.4. Muğiriyye	3.4. Necedât	4.4. Sevbâniyye				
1.5. Esvâriyye	2.1.5. Cenâhiyye 2.1.6. Mañşûriyye	3.5. Aşfariyye	4.5. Tûmeniyye				
1.6. İskâfiyye	2.1.7. Ḥaṭṭâbiyye	3.6. İbâziyye					
1.7. Ca'feriyye	2.1.8. Gurâbiyye	3.6.1. Ḥafşîyye					
1.8. Bişriyye	2.1.9. Zemmiyye	3.6.2. Yezîdiyye					
1.9. Mürdâriyye	2.1.10. Hişâmiyye	3.6.3. Hârisiyye					
1.10. Hişâmiyye	2.1.11. Zûrâriyye 2.1.12. Yunûsiyye	3.6.4. Dördüncü					
1.11. Şâlihiyye	2.1.13. Şeytâniyye	3.7. 'Acârîde					
1.12. Hâiṭiyye/ Ḥâbiṭiyye	2.1.14. Rizâmiyye	3.7.1. Meymûniyye					
1.13. Ḥadsîyye	2.1.15. Müfevviẓa 2.1.16. Bedâiyye	3.7.2. Ḥamziyye					
1.14. Ma'meriyye [Mu'ammeriyye]	2.1.17. Nuşayriyye 2.1.18. 'İsmâ'iliyye	3.7.3. Şu'aybiyye					
1.15. Şümâmiyye		3.7.4. Hâzîmiyye					
1.16. Ḥayyâtîyye		3.7.5. Ḥalefiyye					
1.17. Câhîziyye		3.7.6. Eṭrâfiyye					
1.18. Kâ'biyye		3.7.7. Ma'lûmiyye					
1.19. Cübbâiyye		3.7.8. Meçhûliyye					
1.20. Behşemiyye	2.2. Zeydiyye	3.7.9. Şaltîyye					
	2.2.1. Cârûdiyye 2.2.2. Süleymâniyye 2.2.3. Bütüriyye	3.7.10.1. Aḥnesiyye					
	2.3. İmâmîyye	3.7.10.2. Ma'bediyye					
		3.7.10.3. Şeybâniyye					
		3.7.10.4. Mükremiyye					

1.2.4. Yûsuf Sinânüddîn el-Amâsî ve Tebyînü'l-meḥârim'i

Eş'arî fırak geleneği bağlamında fırka tasnifi yapan bir diğer isim Yûsuf Sinânüddîn el-Amâsî'dir (ö. 1000/1592).¹¹¹ O, fırka tasnifini *Tebyînü'l-meḥârim* başlıklı eserinde sunmuştur. Belirli bir ilim

¹¹¹ Müellifin hayatı hakkında bilgi için bk. Abdîzâde Hüseyin Hüsâmeddîn Yasar, *Amasya Tarihi*, haz. Turan Açık-İbrahim Serbestoğlu, ed. Songül Keçeci Kurt vd. (Amasya: Kültür Yayınları, 2022), 10/321-322.

dalına nispet etmek zor olsa da 98 bâbdan müteşekkıl bu eser genel kabule göre bir tefsir metnidir. Yaşadığı dönemdeki helal ve haram ayırımının belirsizleşmesinden hareketle Kur'ân'ı merkeze alarak haramları ortaya koymak isteyen müellif,¹¹² eserinin 57. bâbını İslâm fırkalarına ayırmıştır. Üç fasla ayrılan bâbda Yûsuf Sinânüddîn ilk olarak konuya ilişkin âyet ve hadisleri serdetmekte ve bunları açıklamaktadır. Bu kısımda dikkat çeken husus müellifin 73 fırka hadisinin açıklamasında bir hadis şerhine başvurmuş olmasıdır.¹¹³ İncelenen eserler arasında iftirâk hadisine dair bir hadis şerhinden açıklama getirme söz konusu olmamıştır. Nitekim müellifler ekseriyetle eğer hadisi zikredeceklerse bununla yetinmiş, akabinde meseleye geçmişlerdir. Bunun yanında ilk fasılda Yûsuf Sinânüddîn'in zikrettiği âyet, hadis ve rivâyetlerin büyük kısmının *Dâmîga*'da geçtiği de ayrıca ifade edilmelidir.¹¹⁴ Bu fasılda dikkat çeken bir diğer husus da Amâsî'nin, kurtuluşa eren fırka tanımında görülmektedir. Müellif, fırka-i nâciye olarak kelâmî mezhepleri değil; amelî mezhepleri zikretmiştir. Ona göre kurtuluşa eren fırkalar Hanefî, Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî mezhepleridir. Bu dördünden ayrılan da mübtedî' olup cehennemdedir.¹¹⁵ Amâsî'nin fırka-i nâciyenin niteliğine dair bu yaklaşımının bir örneği de sonraki yüzyılda vefat etmiş Dervîş Ahmed'in (ö. 1040/1630) *Mir'âtü'l-'akâid* başlıklı eserinde görülmektedir. O, yedi fasıldan müteşekkıl eserinin son kısmında Ehl-i sünneti itikatta bir, fûrû'da beş grup olarak belirlemiş; kurtulanları da Ebû Hanîfe, Şâfiî, Mâlik, İbn Hanbel ve Sevrî'ye tabi olanlar şeklinde zikretmiştir.¹¹⁶

Fırka tasnifine bâbın ikinci faslında geçen müellif, tasnifte -Şîa hariç- üst fırkaların temel görüşlerine değinmiş fakat alt fırkaların görüşlerini zikretmemiştir. Bunu da eserini ihtisar üzere yazdığını belirterek gerekçelendirmiş; konuya dair ayrıntılı bilgi isteyenleri Şehristânî'nin *el-Mile*'ine yönlendirmiştir.¹¹⁷ *Tebyînü'l-meḥârim*'deki fırka tasnifi incelendiğinde tasnifin, takip ettiği geleneğin örneklerine benzemediği görülmektedir. Zira Eş'arî gelenekteki tasnifler incelendiğinde *Tebyîn*'dekine benzer bir kullanıma rastlanmamaktadır. Seleflerinden farklı bir tasnif kullanan Amâsî'yi Eş'arî başlığında konumlandırmanın gerekçesi de tasnifine, Doğu Hanefî gelenekteki fırkalar yerine Eş'arî gelenekteki fırkaları yerleştirmesidir. Eserdeki fırka tasnifi ise şu şekildedir:

¹¹² Yûsuf Sinânüddîn el-Amâsî, *Tebyînü'l-Meḥârim* (Manisa: Manisa Yazma Eser Kütüphanesi, Akhisar Zeynelzade, 1346), 2-3. *Tebyînü'l-meḥârim*'in, üç farklı araştırmacı tarafından kısmî veya tam olarak tahkiki yapılmıştır: Hâlid Hasan Hendâvî ilk yirmi iki babı (2000); eş-Şebrâvî tamamını (2011); Leyla Muhammed Me'âş ilk otuz babı (2018) tahkik etmiştir; bk. Halid Hasan Hendâvî, *Tebyînü'l-meḥârim fî'l-Ḳur'ânî'l-Kerîm li-muşannifihî: Sinânüddîn Yûsuf b. Mûsâ b. Süleymân b. Abdullah el-Amâsî şeyḥu'l-Harem el-Mekkî el-müteveffâ sene elf li'l-hicre - dirâse ve taḥkîk* (Sudan: Kur'ân-ı Kerim ve İslamî İlimler Üniversitesi, Doktora Tezi, 2000); Yûsuf Sinânüddîn el-Amâsî, *Tebyînü'l-meḥârim*, thk. Halid Hasan Hendâvî (İstanbul: Ravza Yayınları, 2022); a.mlf., *Tahzîrü'l-Müslimin min mie bâb min ebvâb'l-harâm el-müsemâ Tebyînü'l-meḥârim*, thk. eş-Şerîf Ebî'l-Hasan Abdullah eş-Şebrâvî (Kahire: Dârü'r-Risâle, 2011); Leyla Muhammed Me'âş, *Tebyînü'l-meḥârim li'l-imâm Yûsuf Sinânüddîn el-Amâsî el-vâ'izî'l-Hanefî (t. 1000/1592): dirâse ve taḥkîk* (Cezayir: Oran Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018).

¹¹³ Amâsî, *Tebyînü'l-meḥârim*, 2011, 329.

¹¹⁴ Birgivi, *Dâmîgatü'l-mübtedî'in ve kâşifetü buṭlânî'l-mülhidin*, 49-112.

¹¹⁵ Amâsî, *Tebyînü'l-meḥârim*, 2011, 326.

¹¹⁶ Dervîş Ahmed, *Mir'âtü'l-'akâid* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 1514), 54a-54b. Müellif her ne kadar bu grubun sayısını mükerreren altı olarak belirtse de esasında o, beş mezhep imamı saymaktadır.

¹¹⁷ Amâsî, *Tebyînü'l-meḥârim*, 2011, 333.

Tablo 12. Yûsuf Sinânüddin el-Amâsî'nin *Tebyînü'l-meḥârim* isimli Eserindeki Fırka Tasnifi

Tebyînü'l-Meḥârim					
1. Havâric	2. Şî'a	3. Mu'tezile	4. Cebriyye	5. Mürci'e	6. Müşebbihe
1.1. Necedât	2.1. Keysâniyye	3.1. Vâsiliyye	4.1. Cehmiyye	5.1. Yûnusiyye	6.1. Kerrâmiyye
1.2. Ezârîka	2.2. Muḥtârîyye	3.2. Hûzeyliyye	4.2. Neccâriyye	5.2. Ğassâniyye	6.2. Muḫâbiliyye
1.3. İbâziyye	2.3. Hâşimiyye	3.3. Nazzâmîyye	4.3. Dîrârîyye	5.3. Şâlihîyye	6.3. İsmiyye
1.4. 'Acârîde	2.4. Beyâniyye	3.4. Hadsîyye		5.4. Yevnâniyye [Şevbâniyye]	6.4. Hâşimiyye
1.5. Meymûniyye	2.5. Tûrâbiyye	3.5. Sırrîyye (?)		5.5. Tûmeniyye	6.5. Küllâbiyye
1.6. Şufriyye	2.6. Zeydiyye	3.6. Murdâriyye			
1.7. Faşîliyye	2.7. Cârûdiyye	3.7. Yemâmiyye			
1.8. 'Aṭaviyye	2.8. Süleymâniyye	3.8. Câhîziyye			
1.9. Fûdeykiyye	2.9. Şâlihîyye	3.9. Ka'biyye			
1.10. Beyhesiyye	2.10. İmâmiyye	3.10. Cûbbâiyye			
1.11. Bid'iyye	2.11. Bâkîriyye	3.11. Ḥâfîziyye			
1.12. Şemrâbiyye	2.12. Nâvûsiyye	3.12. Ḥayyâtîyye			
1.13. Aḫnesiyye	2.13. Şûmeytiyye				
1.14. Câzimiyye	2.14. Eftâbiyye				
1.15. Şalṭîyye	2.15. Vâkîfiyye				
	2.16. Müseviyye				
	2.17. İsnâ 'Aşeriyye				
	2.18. Sebeiyye				
	2.19. Kâmiliyye				
	2.20. 'Ulyâ'iyye				
	2.21. Muġîriyye				
	2.22. Maşûriyye				
	2.23. Ḥaṭṭâbiyye				
	2.24. Kâmiliyye				
	2.25. Hişâmiyye				
	2.26. Nu'mâniyye				
	2.27. Nuşayriyye				
	2.28. İşâkiyye				
	2.29. İsmâ'iliyye				
	2.30. Mu'ammeriyye				
	2.31. Fuḫayliyye				
	2.32. Mûtenâsihiyye				

Tebyîn'deki üçüncü bâba gelindiğinde Amâsî, tekfirinde hilâfın bulunmadığı grupları ele almıştır. Râfizîyye, İbâhiyye ve Bâtîniyye vb. grupların zikredildiği bu kısımda asıl dikkat çeken husus Amâsî'nin yeni bir gruptan bahsetmesidir. O, ruhların tenâsühü ile bu tenâsühün varlıklar arasında sonsuza kadar süreceğini söyleyen bir tâifeye değinmiştir. Bu grup hakkında da Rum beldesinde/Anadolu'da çok bulduklarını ve kendilerine Türkçe "Simâvûn/Simâven" denildiğini söylemektedir.¹¹⁸ Sinânüddîn'in ifade ettiği bu grup Şeyh Bedreddin ve takipçileri olmalıdır. Zira Şeyh Bedreddin, Simavna kadısı oğlu veya Bedreddin Simâvî şeklinde şöhret kazanmıştır. Ayrıca 16. yüzyıldaki bazı kaynakların da Bedreddin ve takipçileri için benzer bir

¹¹⁸ Amâsî, *Tebyînü'l-meḥârim*, 2011, 334.

ifade kullandıkları görülmüştür. Ebussuûd (ö. 982/1574), Simâvenliler aleyhine verdiği fetvada bu gruba “Semâvenli tâifesi” demiştir.¹¹⁹ Aynı şekilde bu yüzyıldaki önemli mutasavvıflardan Nüreddinzâde (ö. 981/1574) ve şeyhi Sofyalı Bâlî (ö. 960/1553) mezkûr topluluğa işaret etmek için “Simâv tâifesi” ifadesini kullanmışlardır.¹²⁰ Ayrıca Aziz Mahmud Hüdâyî’ye (ö. 1038/1628) ait bir layihada da “Simâvenîler”den bahsedildiği görülmüştür.¹²¹ Bu itibarla Amâsî’nin söz konusu ifadesi, Şeyh Bedreddin ile takipçilerini kastetmiş olmalıdır.

Bölümün devamında yoldan çıkmış fırkalara değinen müellifin, ağırlıklı olarak tasavvuf gruplarını zikrettiği görülmektedir.¹²² *Dâmiğa*, *Hayâtü’l-kulûb* ve *Tebyîn* gibi örnekler göz önüne alındığında incelenen dönemdeki tasniflerde tasavvuf gruplarının reddine dair izlerin belirginleştiği görülmektedir. Son olarak Amâsî; Zeydiyye, Kaderiyye ve Hâriciyye gibi fırkaların bölgesel olarak nerelerde bulduklarına değinmiştir.¹²³ Amâsî’nin ortaya koyduğu fırka tasnifi içerik itibarıyla zayıf olsa da tasnifin öncesi ve sonrasında zikrettiği bilgiler oldukça önemlidir.

1.2.5. Kemalpaşazâde’ye Nispet Edilen Risâle fî beyâni’l-fırakı’-d-âlle

Eş’arî fırak geleneği kapsamında zikredilebilecek son tasnif, kaynaklarda zikri geçmese de nüshalarda Kemalpaşazâde’ye nispet edilen¹²⁴ ve tahkiki Bahcivan tarafından yapılan risâlede bulunmaktadır.¹²⁵ Fakat bu risâledeki tasnif, hem sayı hem de tertip noktasında eksik ve sıkıntılıdır. İncelenen dönemde Eş’arî fırak geleneğinde, müellifine aidiyeti şüpheli tek metin olan bu risâlede yaklaşık 24 fırka zikredilmiştir. Tasnifi Eş’arî gelenekte konumlandırmanın gerekçesi ise ana fırkaların sayısının altıdan fazla olması, Neccâriyye ve Müşebbihe’nin ana fırkalardan sayılması ve fırkaların görüşlerinde görülen Eş’arî kaynakların etkisidir. Risâledeki dikkat çekici husus Bâtıniyye’ye yapılan vurgudur. Müellif bu fırka hakkında “bunlardan en şerlisi ve en çok küfre gireni” demiştir.¹²⁶ Metnin son kısmında Bâtıniyye ile birlikte Hulûliyye’yi de zikreden müellif, iki grubun da mürted olduklarını, ya tövbe etmeleri ya da öldürülmeleri gerektiğini söylemektedir.¹²⁷ Risâlenin yoğunlaştığı kısım dikkate alındığında tasnife dair zikredilen eksikliğin, müellifin fırka tasnifi yapmaktan ziyade Bâtıniyye’yi ele almayı amaçlamasından kaynaklandığı düşünülebilir. Nihai olarak risâledeki fırka tasnifi şu şekildedir:

¹¹⁹ M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1972), 193.

¹²⁰ Mehmet Tabakoğlu, *Nureddinzade, Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 93; Oğuzhan Şahin, “Sofyalı Bâlî’nin Dört Şeyhe Dair İstihbârî Bir Mektubu”, *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi* 4/8 (2018), 55, 57; Andreas Tietze, “Sheykh Bâlî Efendi’s-Report on The Followers of Sheykh Bedreddin”, *Osmanlı Araştırmaları* 7-8 (1988), 115-122.

¹²¹ Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler: 15-17 Yüzyıllar* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013), 230.

¹²² Amâsî, *Tebyînü’l-meğârim*, 2011, 335.

¹²³ Amâsî, *Tebyînü’l-meğârim*, 2011, 335-336.

¹²⁴ Tespit edildiği kadarıyla söz konusu risâlenin dokuz nüshası bulunmaktadır. bk. Öge, *İmparatorluk Çağında Osmanlı Mezhepler Tarihi Yazıcılığı: 15-16. Yüzyıl*, 33-34.

¹²⁵ Şemseddin Ahmed b. Süleyman İbn Kemal, “Risâle fî beyâni’l-fırakı’-d-âlle”, *İhsamsu resâil fi’l-fırak ve’l-meğâhib*, thk. Seyit Bahcivan (Kahire: Dâru’s-Selâm, 2005), 163-192.

¹²⁶ İbn Kemal, “Risâle fî beyâni’l-fırakı’-d-âlle”, 170-171.

¹²⁷ İbn Kemal, “Risâle fî beyâni’l-fırakı’-d-âlle”, 188-190.

Tablo 13. Kemalpaşazâde'ye Nispet Edilen *Risâle fî beyânî'l-fırakı'd-dâlle*'deki Fırka Tasnifi

Risâle fî beyânî'l-fırakı'd-dâlle						
1. Revâfîz	2. Hâvâric	3. Kaderiyye	4. Cehmiyye	5. Neccâriyye	6. Müşebbihe	7. Mücessime
1.1. Gâliyye	2.1. Ezârîka			5.1. Haşîsiyye	6.1. Hülûliyye	
1.1.1. Sebeiyye	2.2. Necedât			5.2. Za'ferâniyye		
1.1.2. Beyâniyye	2.3. Şufriyye			5.3. Zûrbâkikiyye (?)		
1.1.3. Muğîriyye	2.4. 'Acârîde					
1.1.4. Maşûriyye	2.5. Meymûniyye					
1.1.5. Hattâbiyye	2.6. Şu'aybiyye					
1.1.6. Kâmilîyye	2.7. Şaltiyye					
1.1.7. Gûrâbiyye	2.8. Yezîdiyye					
1.2. Zeydiyye						
1.3. İmâmiyye						

2. Osmanlıda Mezhepler Tarihi Yazıcılığı

Bu başlık, incelenen yüzyıllarda Osmanlı âlimlerinin elinde şekillenen müstakil bir mezhepler tarihi yazıcılığının varlığını sorgulamak üzere ihdâs edilmiştir. Esasında “mezhepler tarihi yazıcılığı” ifadesi çok geniş bir anlama sahiptir. Makalede bu ifade; fırak literatürü bağlamında mezhepler tarihi alanına dair ortaya konan eserlerin içeriği ve yöntemi ile incelenen literatürün hangi telif türünde olduğunu ele alacak şekilde sınırlandırılmıştır. İçerik ve yöntem ilk başlıkta temel itibarıyla ifade edildi. O sebeple burada -telif türleri bağlamında- eserler üzerinden ilerleyen bir kurgu takip edilecektir. Bu sayede klasik dönemdeki eserler ile Osmanlı döneminde oluşturulan literatür arasındaki benzerlik ve farklılıklar ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır.

15 ve 16. yüzyıllarda Osmanlı müelliflerince sunulan fırka tasnifleri Eş'arî ve Doğu Hanefî fırak geleneklerini takip etmiştir. Takip edilen bu iki geleneğin klasik dönemdeki temel eserleri ile bu eserlerin telif edildikleri alanlar incelendiğinde şöyle bir tablo oluşturabilir:

Tablo 14. Klasik Dönemde Fırka Tasniflerini İçeren Telif Türleri

Erken dönemde mezhepler tarihi eserleri ekseriyetle müstakil biçimde telif edilmiştir. Eş'arî geleneğinden Bağdâdî'nin *el-Farq*'ı İsferyânî'nin (ö. 471/1078) *et-Tebşîr*'i, -dinler tarihi boyutu olsa da- Şehristânî'nin *el-Milel*'i alanın meşhur müstakil eserlerindendir. Doğu Hanefî geleneğinde ise müstakil tek metin Mekhûl en-Nesevî'nin *er-Redd*'idir. Bunlar dışında Eş'arî ve Ka'bî'nin (ö. 319/931) *Mağâlât*'ı, Nevbahtî'nin (ö. 311/924) *Fıraku's-Şî'a*'sı, Malâtî'nin (ö. 377/987) *et-Tenbîh*'i,

İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) *el-Faş'*ı diğer fırak geleneklerindeki meşhur eserlerdendir.¹²⁸ Müstakil olarak telif edilen eserler göz önüne alındığında erken dönemde var olan bir mezhepler tarihi yazıcılığından söz edilebiliriz. Fakat -ileride de değinileceği üzere- Osmanlıya gelindiğinde müstakil bir yazıcılıktan bahsetmek zor görünmektedir.

Tablodaki müstakil risâleler bölümüne gelindiğinde, buradaki metinlerin tamamı Doğu Hanefî geleneğe aittir. Nitekim, dikkat çekici bir şekilde, Doğu Hanefî geleneğe müstakil mezhepler tarihi eserlerine pek rastlanmamaktadır. Doğu Hanefî gelenek bağlamında erken dönemde müstakil olarak telif edilmiş tek metin Ebû Mutî'nin *er-Redd'*i olup söz konusu risâleler de daha geç dönemde kaleme alınmıştır. Bu gelenekteki tasnifler ekseriyetle ya müstakil risâlelerde ya da eserlerin bir bölümünde verilmiştir. Tablonun diğer kısımları incelendiğinde Osmanlı öncesi dönemde, mezhepler tarihi yazıcılığının farklı ilim dalları içerisinde de kendisine yer bulduğu görülmektedir. Her ne kadar Âmidî (*el-Ebkâr*) ve Osman el-İrâkî (*el-Kenzü'l-ḥafî*) örneklerinde olduğu üzere farklı ilim dallarında yeni tasnif denemeleri yer alsa da literatüre yön veren yahut onun temelini oluşturan eserler, müstakil metinlerdir.

i. 15 ve 16. yüzyıllara gelindiğinde bu dönemde müstakil eser bağlamında değerlendirilebilecek muhtemel iki telif; Ya'kûb b. 'Abdüllatîf'in metniyle Kirmastî'nin *el-Fıraku'n-nâciye*'sidir. Fakat bunlardan ilki çoğunluğu kelâma ayrılmış bir eserin ilk bölümü, ikincisi de kelâm meselelerinin merkezde olduğu bir metindir. Dolayısıyla eldeki bulgulardan hareketle incelenen dönemde -erken dönemdekine benzer şekilde- müstakil bir mezhepler tarihi metninin olmadığı söylenebilir. Fakat yeni nüshaların tespitiyle bu durum değişebilir. Nitekim ilerleyen yüzyıllarda müstakil metinlerin yazıldığı görülmektedir: 17. yüzyıl âlimlerinden Derviş Ahmed'in *Mir'âtü'l-'akâid*'i¹²⁹ ve çağdaşı Nûh b. Mustafa'nın *Terceme-i Milel ve Nihâl*'i¹³⁰ ile 18. yüzyıl ulemasından Ömer Çorûmî'nin (ö. 1207/1792) *'Urvetü'l-münciye*'si¹³¹ bunun örneklerindedir. Bu bağlamdaki eserlerin tek tek zikri mümkün olmasa da 19. yüzyıl ve sonrasında hususi mezhepler tarihi metinlerinin telifi de giderek artmıştır.

ii. Müstakil risâleler söz konusu olduğunda, incelenen dönemde fırka tasnifinde bulunan dört farklı risâle tespit edilmiştir. Dikkat çekici şekilde hepsinin de aidiyeti şüphelidir. Bunlar; üçü Kemalpaşazâde'ye nispet edilen *el-Makâlât*, *Beyâni'l-fıraku'd-dâlle* ve -muhtemelen nispeti hatalı- *Tafsil* ile Birgivi'ye nispet edilen *Tuḥfe*'dir. Önceki dönemlerde olduğu gibi risâle türünde daha çok Doğu Hanefî geleneğe eser verildiği görülmektedir. Zira Eş'arî geleneği takip eden müstakil bir risâle bulunmamaktadır.¹³²

¹²⁸ Mezhepler tarihi literatürüne dair bk. Hellmut Ritter, "Philologika: III - Muhammedanische Häresiographen", *Der Islam* 18 (1929), 34-55; Josef van Ess, *Der Eine und das Andere: Beobachtungen an Islamischen Häresiographischen Texten* (Berlin: Walter de Gruyter, 2011), 1/327-738, 2/739-900.

¹²⁹ Derviş Ahmed, *Mir'âtü'l-'akâid* (Hacı Mahmud Efendi, 1514), 1b-60a. Esere ilişkin hazırlanmış bir yüksek lisans çalışması için bk. Ümmügülsün Memiş, *Derviş Ahmet'in Mir'atu'l-Akaid İsimli Eseri ve İman, Allah'ın Sıfatları ve Kulların Fiilleri Konularındaki Görüşlerinin Nesefî ve Sabunî'nin Görüşleriyle Karşılaştırılması* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007).

¹³⁰ Pek çok yazma nüshası bulunan *Terceme-i Milel ve Nihâl*'in hem İstanbul hem de Mısır'da eski yazıyla neşri yapılmıştır. bk. Nûh b. Mustafa, *Terceme-i Milel ve Nihâl* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1846); a.mlf., *Terceme-i Milel ve Nihâl* (Mısır: Matbaatü Mısri'l-Mahrûse, 1847).

¹³¹ Ebû'l-Mehâmid Ömer Çorûmî, *el-'Urvetü'l-münciye fi'l-fırkati'n-nâciye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi, 189), 1b-64b. Eserle alakalı yapılmış yüksek lisans çalışması için bk. Ahmet Selim Harputlu, *Osmanlı Dönemi Mezhepler Tarihi Yazıcılığı: Ömer Çorûmî'nin el-'Urvetü'l-Münciye fi'l-Fırkati'n-Nâciye İsimli Eserinin Edisyon Kritik ve Analizi* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016).

¹³² Kemalpaşazâde'ye nispet edilmiş *Risâle fi beyâni'l-fıraku'd-dâlle* başlıklı risâle -ilgili bölümde de ifade edildiği üzere- tam bir tasnif sunmadığı için dikkate alınmamıştır.

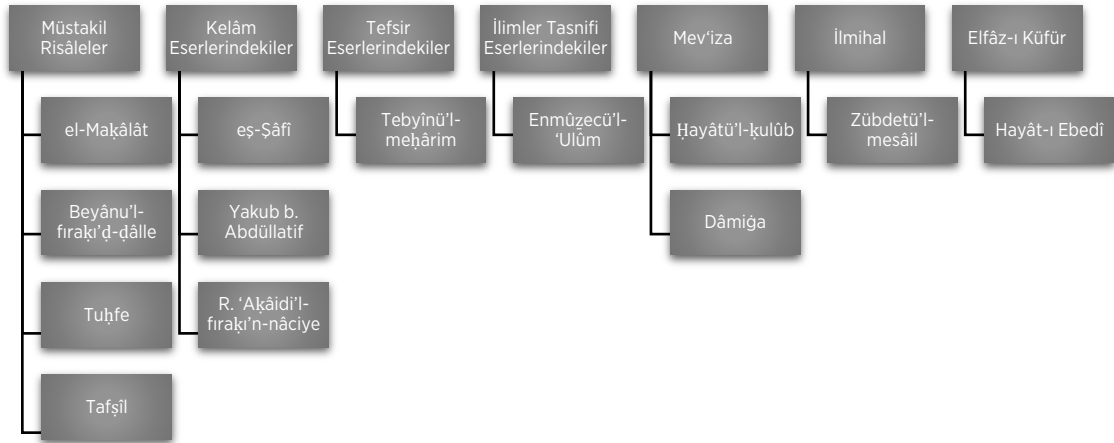
iii. Erken dönemde fırka tasniflerine en çok rastlanan ilimlerden birinin kelâm oluşu Osmanlıda da devam etmiş; tespit edilen tasniflerden üçü kelâm eserinde geçmiştir. İsrâil b. Dümürük/Demrek'e nispet edilen eş-Şâfi, Ya'kûb b. 'Abdüllatîf'in eseri ve Kirmâstî'nin *el-Fıraku'n-nâciye*'si bu teliflerdir.

iv. Tefsir eserlerindeki tasniflere gelindiğinde Osmanlı öncesi dönemde Ömer Nesefî'nin (ö. 537/1142) tefsirinin yer aldığı bu telif türünde, incelenen dönemde Sinâüddîn el-Amâsî'nin eseri bulunmaktadır. Amâsî, konulu tefsir olarak nitelendirebileceğimiz *Tebyînü'l-meḥârim* başlıklı kitabının 57. bâbını mezheplere tahsis etmiştir.

v. Fırka tasnifine rastlanan telif türlerinden biri de ilimler tasnifi olup incelenen dönemde bu telif türünde tasnif sunan isim Şah Fenârî olmuştur. O, *Enmûzecü'l-'ulûm*'unda "maḳâlâtü'l-fırâḳ" başlığı açarak Eş'arî fırka tasnifini sunmuştur. Bir ilimler tasnifi eserinde fırka tasnifine yer vermek esasında iki yönden dikkat çekicidir. Birincisi, tarihte sahne alıp sonrasında kaybolan fırkaların - başka grup ve ekoller çıkmayacakmışçasına- temel İslâmî fırkalar olarak sunulmasıdır. İkincisi ise Râzî, Âmülî ve Fenârî gibi isimlerin ilimler tasnifi eserlerinde mezhepler tarihi ilminin tasnifi olarak Eş'arî tasnifini vermeleridir. Bu durum, müellifler nazarında mezhepler tarihinde kabul edilen veya yaygınlık kazanan tasnifin, Eş'arî tasnifi olduğunu göstermektedir.

vi. İlk bölümde incelenen metinler arasında, oluşturulan kategoriye girmeyen dört eser vardır. Bunlar; Lütfî Paşa'nın *Ḥayât-ı Ebedî*'si ile *Zübdetü'l-mesâil*'i, Sinôbî'nin *Ḥayâtu'l-ḳulûb*'u ve Birgivi'ye nispet edilen *Dâmiḡatü'l-mübtedi'in*'dir. *Ḥayât-ı Ebedî* esasında bir elfâz-ı küfür metnidir; ilk faslı fırkalara ayrılmıştır. *Zübdetü'l-mesâil* ise ilmihal niteliğinde bir metindir. Osmanlı öncesi dönemde bu iki türde yer alan bir fırka tasnifine rastlanmamıştır. Dolayısıyla bu dönemde, fırka yazıcılığının kaynaklarında bir genişlemeden söz edilebilir. *Ḥayâtu'l-ḳulûb* ile *Dâmiḡa*'ya gelindiğinde bu iki eserin mev'iza türünde oldukları söylenebilir.

Tablo 15. 15 ve 16. Yüzyıllarda Telif Edilmiş Fırak Metinlerinin Buldukları Telif Türleri

Zikredilenlerden hareketle denilebilir ki; geçmiş dönemde olduğu gibi Osmanlı döneminde de bir mezhepler tarihi yazıcılığı bulunmaktadır. Çünkü müellifler bu dönemde fırka yazıcılığını benzer telif türleri üzerinden devam ettirmişlerdir. Dolayısıyla fırka anlatımlarının farklı ilim dallarındaki eserlerin bir bölümünde veya küçük hacimli risâlelerde bulunması yazıcılığın olmadığına işaret etmemektedir. Nitekim mezhepler tarihi literatürü göz önüne alındığında da böylesi bir durum ortaya çıkmaktadır. Fakat -sonraki yüzyıllarda örneği bulunsa da- incelenen dönemde müstakil bir eserin bulunmaması bu yazıcılığın zayıf olduğunun en büyük delilidir. Bu

itibarla Osmanlıda bir mezhepler tarihi yazıcılığından söz etmek mümkünse de bu yazıcılığın erken dönemdeki gibi güçlü olmadığını da hususi olarak belirtmek gerekmektedir.

Sonuç

15 ve 16. yüzyıllarda Osmanlı müellifleri tarafından telif edilmiş fırka tasnifleri incelendiğinde bunların Doğu Hanefî ve Eş'arî fırak geleneklerini takip ettikleri görülmüştür. Toplamda on üç fırka tasnifinin tespit edildiği makalede nispet, önemli bir sorun olarak kendini göstermektedir. Zira on üç tasniften yalnızca yedisinin müellifine âdiyeti kesin olup kalan altısının âdiyeti şüphelidir. Döneme dair çalışmaların sıhhati ise yeni çalışmalar vesilesiyle âdiyet probleminin en alt seviyeye indirilmesine bağlıdır.

Makalenin alana katkısı; literatürü derlemek, değerlendirmek ve sorunlarına işaret etmenin yanında Lütfî Paşa'nın alana dair eserlerini de ortaya çıkarmasıdır. Makale öncesinde mezhepler tarihi bağlamında Lütfî Paşa'ya ilişkin çalışmalar onun *Fırak-ı dâlle*'si merkeze alınarak yapılmaktaydı. Ancak araştırma sonucunda Paşa'nın hem *Hayât-ı Ebedî* hem de *Zübde'tü'l-mesâil* eserlerinde fırka tasnifi verdiği tespit edilmiştir.¹³³ *Fırak-ı dâlle*'nin ise esasında *Hayât-ı Ebedî*'deki fırka tasnifinin ele alındığı birinci faslın müstakil istinsâhı olduğu görülmüştür.

Doğu Hanefî fırak geleneğindeki tasnifler incelendiğinde bunlar ekseriyetle Ebû Mutî' tasnifini takip etmişlerdir. Bunun istisnalarından biri Lütfî Paşa'nın *Hayât*'ı ile *Zübde*'sidir. Bu iki metin içerik itibarıyla Eş'arî geleneğe dayansa da biçim itibarıyla *es-Sevâdü'l-a'zam* çizgisindedirler. Bir diğer istisna da Birgivi'ye nispet edilen *Tuḥfe*'dir. Bu metin Osman el-İrâkî çizgisini takip etmiştir. Dolayısıyla Osmanlıda, Doğu Hanefî gelenekteki üç çizgiden de tasnifler bulunmakla birlikte mezhepler tarihi yazıcılığında -Doğu Hanefî gelenek bağlamında- takip edilen isim Ebû Mutî' olmuştur. Bu gelenekteki tasnifler içerisinde en dikkat çekicisi *Zübde*'deki tasniftir. Nitekim müellif, eserinde Doğu Hanefî geleneğindeki bir şablonu kullanmış fakat içeriği Eş'arî gelenekten almıştır. Bu nedenle *Zübde*'yi özgün bir tasnif olarak nitelemek mümkündür.

Kemalpaşazâde'ye nispet edilen risâle dışında âdiyet probleminin olmadığı Eş'arî fırak yazıcılığında, metinlerin ekseriyetle Âmidî tasnifini takip ettikleri görülmüştür. Doğu Hanefî gelenekte takip edilen tasnifin aynı olduğu durumda içeriğin de benzediği görülürken Eş'arî gelenekte takip edilen tasnif aynı olsa da metinler, içerik ve biçim itibarıyla birbirlerinden farklılaşmışlardır. Bu dönemde -Kemalpaşazâde'ye nispet edilen risâleyi dışarda tutarsak- Âmidî tasnifini kullanmayan tek isim Amâsî'dir. Nitekim o, zikrettiği fırkalarla Eş'arî gelenekten olsa da eserindeki fırka tasnifinin aynısına yahut benzerine kendinden önceki bir isimde rastlanmamıştır.

İncelenen dönemdeki tasnifler takip ettikleri geleneklerden etkilendikleri gibi kendilerinden sonra telif edilen metinleri de bir oranda etkilemişlerdir. Söz gelimi *Zübde*, Hüseyin el-Erzurûmî isimli bir âlim tarafından küçük farklılıklarla tekrarlanmış; Nûh b. Mustafa, Ya'kûb b. 'Abdüllatîf'in tasnifinden istifade etmiş; Gânîm el-Bağdâdî (ö. 1032/1623 [?]) *Hışnû'l-İslâm*'ında *Hayât-ı Ebedî*'de olduğu gibi bir elfâz-ı küfür eserinde fırka tasnifi vermiştir. Bu benzerliklerin derinlikli analizi ise yeni çalışmalara ihtiyaç duymaktadır. Ayrıca yine bu dönemde Türkçe tasniflerin de telif edilmeye başlandığı belirtilmelidir. Bu bağlamda Türkçe fırak yazıcılığının -hâlihazırdaki bulgular dikkate alındığında- bu dönemde başladığı ifade edilebilir.

¹³³ Eldeki makaleye kaynak teşkil eden çalışma sonrasında Lütfî Paşa'nın *Hayât-ı Ebedî*'sine dair Karabük Üniversitesi'nde bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Fakat hazırlanan tezin, hem içerik hem de transkripsiyon noktasında pek de başarılı olmadığı söylenmelidir; bk. Öztürk, *Lütfî Paşa'nın İtikadî Görüşleri ve 73 Fırka: Hayat-ı Ebedî Örneği*.

Telif türleri üzerinden yapılan değerlendirmede görülmüştür ki incelenen dönemde -tespit edildiği kadarıyla- müstakil bir fırak yahut milel-nihâl eseri bulunmamaktadır. Müellifler tasniflerini ya eserlerinin bir bölümünde ya da müstakil risâlelerde vermişlerdir. Sonraki yüzyıllarda bu alana dair müstakil eserler telif edilmiş olsa da -Osmanlıda bir tür yazıcılığın bulunduğu kabul edilmekle birlikte- klasik dönemdeki gibi güçlü bir yazıcılıktan söz etmek, eldeki bulgularla zor görünmektedir. Ayrıca bu dönemdeki tasnifler kendi dönemlerindeki gruplardan bahseden metinler de değildirler. Tasniflerde, erken dönemdeki fırkaların aynı şekilde aktarımıyla iktifâ edilmiştir. Kendi dönemindeki gruplardan kısaca bahseden tek isim Sinânüddin Amâsî'dir; o da bu grupları tasnifindeki fırka listesine dâhil etmemiştir. Müelliflerin İslâm toplumundan neşet etmiş fırka ve grupları aradan geçen yüzyıllardan sonra da aynı şekilde yazmaya devam etmeleri, tasniflerini yaşadıkları dönemdeki gruplara göre güncellememeleri, meseleyi tarihî bir vâkıa olarak telakki ettiklerine işaret olarak görülebilir.

Kaynakça

- Acar, Hasan. *Ebû Mutî' Mekhûl en-Neseffî'nin Kitâbu'r-Red ale'l-Ehvâ ve'l-Bida' İsimli Eserinde Mezhepleri Tasnifi ve Mürcii Makalat Geleneği İçindeki Yeri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003.
- Ahmed Efendi, Taşköprülüzâde. *eş-Şakâ'iku'n-nu'mâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye: Osmanlı Âlimleri*. ed. Derya Örs. haz. Muhammet Hekimoğlu. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Ak, Ahmet. "Risâle fî Beyâni Gürûhi Ehli'd-Dalâl ve Makâlâtihim Adlı Eserin Mâturîdî'ye Aidiyeti Meselesi ve Risalede Mezheplerin Tasnifi". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2008): 287-310.
- Aktaş, Sahip. *Yûsuf b. Hüseyin el-Kirmâstî'nin Hayatı, Eserleri ve el-Muntehab Adlı Eserin Tahkik ve Tahlili*. Bingöl: Bingöl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Alobaidy, Wasfi Kanan Nasruldeen. *Yusuf el-Kirmastî'nin Risaletü'l-Fırakî'n-Naciye Adlı Kitabında Takip Ettiği Metot*. Aksaray: Aksaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Amâsî, Yûsuf Sinânüddîn. *Tahzîrü'l-Müslimîn min mie bâb min ebvâb'l-harâm el-müsemmâ Tebyînü'l-me'hârim*. thk. eş-Şerîf Ebî'l-Hasan Abdullah eş-Şebrâvî. Kahire: Dârü'r-Risâle, 1432/2011.
- Amâsî, Yûsuf Sinânüddîn. *Tebyînü'l-me'hârim*. thk. Halid Hasan Hendâvî. 6 Cilt. İstanbul: Ravza Yayınları, 2022.
- Âmidî, Seyfeddin. *Ebkârü'l-efkâr fî uşûli'd-dîn*. thk. Ahmed Muhammed el-Mehdî. 5 Cilt. Kahire: Darü'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2. Basım, 1424/2004.
- Âmülî, Şemseddin Muhammed b. Mahmûd. *Nefâisü'l-fünûn fî arâisi'l-'uyûn*. thk. Mirza Ebu'l-Hasan Şârânî-Seyyid İbrahim Meyancı. 3 Cilt. Tahran: İntişârât-ı İslâmiyye, 1381/1961.
- Arâbî, Sultân b. Ubeyd b. Abdullah. *Dâmiğatü'l-mübtedî'in ve kâşifetü buṭlânî'l-mulḥidîn el-İmâm Mehmed b. Pîr Ali b. İskender el-Birgivî "t. 981": dirâse ve tahkîk min evvelî'l-kitâb ilâ kavlihi: "ve emmâ şevâbü'l-'amel bi's-sünne"*. Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Arikan, Adem. "Birgivi'ye Nispet Edilerek Yayınlanan Dâmiğatu'l-mübtedi'in Adlı Eserde Mezhepler". *Balikesirli Bir İslam Âlimi İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit vd. 2/71-83. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2021.
- Arikan, Adem. "es-Sevâdu'l-Azam'ın Farklı Nüshaları ve Müellifleri Üzerine". *Geçmişten Günümüze Türkistan: Tarih, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu*. ed. Süleyman Gezer. 23-36. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2019.
- Aydınlı, Osman. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*. Ankara: Hitit Kitap Yayınevi, 2008.
- Bâbertî, Ekmeleddîn. *Risâle fî aşhâbi'l-ehvâ ve'l-bida'*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, H. Hüsnü Paşa, 771, 98a-99a.
- Bâbertî, Ekmeleddîn. *Risâle fî beyâni fırakı'd-ḡâlle*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Atif Efendi, 2851, 55b-57b.
- Bâbertî, Ekmeleddîn. *Risâle fî beyâni fırakı'd-ḡâlle*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail Paşa, 706, 196b-197a.
- Bâbertî, Ekmeleddîn. *Risâle fî beyâni'l-fırakı'd-ḡâlle*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Atif Efendi, 2817, 67b-68a.
- Bâbertî, Ekmeleddîn. *Risâle fî beyâni'l-fırakı'd-ḡâlle*. Ankara: Milli Kütüphane, Afyon Gedik Ahmet Paşa, 18145, 37b-39b.
- Bâbertî, Ekmeleddîn. *Risâle fî beyâni'l-mezhâbi'l-bâṭıla*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, 656, 223a-223b.
- Birgivi, Mehmed b. Pîr Ali. *Dâmiğatü'l-mübtedî'in fi's-sülûki ilâ tarîki'l-müteşerriin*. Konya: Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Konya İl Halk Ktp., 198/11, 136b-143a.
- Birgivi, Mehmed b. Pîr Ali. *Dâmiğatü'l-mübtedî'in ve kâşifetü buṭlânî'l-mulḥidîn*. thk. Abdurrahim es-Sâyih-Tevfik Ali Vehbe. Kahire: Dârü'l-Âfâki'l-Arabiyye, 1431/2010.
- Birgivi, Mehmed b. Pîr Ali. *Dâmiğatü'l-mübtedî'in ve kâşifetü buṭlânî'l-mulḥidîn*. Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye, Halim Paşa, 33363, 1b-131a.
- Birgivi, Mehmed b. Pîr Ali. *eṭ-Ṭarîkatü'l-Muḥammediyye ve's-sîretü'l-Ahmediyye*. thk. Muhammed Rahmetullah Nâzim en-Nedvî. Şam: Dârü'l-Kalem, 1432/2011.

- Birgivi, Mehmed b. Pîr Ali. *Tuḥfetü'l-Müstersidîn*. Amasya: Amasya Kütüphanesi, 961/1, 1b-8a.
- Birgivi, Mehmet Efendi. *Tuḥfat al-mustarshidîn fî bayân madhâhib firaq al-muslimîn*. Berlin: Staatsbibliothek zu Berlin [Berlin Devlet Kütüphanesi], 45a-54b.
- Bulut, Halil İbrahim. "İnceleme". *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı*. mlf. Yakûb bin Abdüllatif. 21-68. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Şerhu'l-Mevâkîf (Metin-Çeviri)*. çev. Ömer Türker. 3 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.
- Çakmak, Mevlüt. *Şehristânî ve İmam Birgivi'nin İslam Mezheplerini Tasnifi*. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Çelik, Amine. *Bir Osmanlı Müellifi Olarak Ya'kûb b. Abdüllatif'in İlmî Şahsiyeti ve İslam Mezheplerine Bakışı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Çıtır, Mücahit. *İbn Kemal ve Rafıza'ya Bakışı*. Yozgat: Yozgat Bozot Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Çorûmî, Ebü'l-Mehâmid Ömer. *el-'Urvetü'l-münciye fi'l-fırkatî'n-nâciye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Aşır Efendi, 189, 1b-64b.
- Daniş, Abdullah Samet. *Lütfî Paşa'nın "Risâle-i Fırak-i Dâlle" Adlı Eseri ve Değerlendirilmesi*. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Dânişpejûh, Muhammed Takî. "Dû Risâle-i der bâre-i Heftâd u dü Gürûh". *Zebân u Edeb-i Fârsî* 79/18 (1345), 247-259.
- Demrek, Hamîdüddîn İsrâil b. *el-Hâdî fi'l-fetâvâ*. İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, 2773, 1b-140a.
- Derviş Ahmed. *Mir'âtü'l-'akâid*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 1514, 1b-60a.
- Dıvrak, Bedrettin. *Birgivi Mehmed Efendi'nin İslam Mezheplerine Bakışı*. Yozgat: Bozok Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Dümrük el-Hanefî, Hamîdüddîn İsrâil b. *eş-Şâfi fi uşûli'd-dîn*. thk. Ekrem Muhammed İsmail. Amman: Dâr'u'n-Nûr, 2021.
- Dümrük el-Hanefî, İsrâil b. *eş-Şâfi fi uşûli'd-dîn*. Mekke: Mektebetü'l-Ḥarâmî'l-Mekkî eş-Şerif, Akâid, 1359, 1a-107b.
- Düzdağ, M. Ertuğrul. *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1972.
- Erzurumi, Hüseyin. *el-Münciye 'ani'l-ḥatai'l-vâkı' beyne'n-nâciye ve gayri'n-nâciye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, 1043, 16b-39a.
- Ess, Josef van. *Der Eine und das Andere: Beobachtungen an Islamischen Häresiographischen Texten*. 2 Cilt. Berlin: Walter de Gruyter, 2011.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*. çev. Ömer Aydın-Mehmet Dalkılıç. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Fenârî, Mehmed Şâh. *Enmûzecü'l-'Ulûm*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 2781, 1b-167a.
- Fenârî, Mehmed Şâh. *Enmûzecü'l-'Ulûm*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, 482, 1b-208b.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Burdur Kütüphanesi'nde Bulunan Bir Risale 'Tezkiretü'l-Mezâhib'". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1975), 99-141.
- Gezgiç, Cemalettin. *Yusuf el-Kirmastî ve "Risale fi Akaidi'l-Firaki'n-Naciye" Adlı Eserinin Tahkiki*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Gömbeyaz, Kadir. "Bâbertî'ye Nispet Edilen Bir Fırak Risalesi Hakkında Tespitler ve Mülâhazalar". *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 5/1 (2012), 7-33.
- Gömbeyaz, Kadir. "Fırak Literatürüne Dolaylı Ancak Etkili Bir Katkı: Âmidî Tasnifini Meşhur Eden Mütakellim Adudüddin el-Îcî". *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Adudüddin el-Îcî*. ed. Eşref Altaş. 409-428. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017.
- Gömbeyaz, Kadir. *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.

- Harputlu, Ahmet Selim. *Osmanlı Dönemi Mezhepler Tarihi Yazıcılığı: Ömer Çorumî'nin el-Urvetü'l-Münciye fi'l-Fırkatî'n-Nâciye İsimli Eserinin Edisyon Kritik ve Analizi*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Hendâvî, Halid Hasan. *Tebyînü'l-meḥârim fi'l-Ḳur'âni'l-Kerîm li-muşannifihî: Sinânüddin Yûsuf b. Mûsâ b. Süleymân b. Abdullah el-Amâsî şeyḫu'l-Harem el-Mekkî el-müteveffâ sene elf li'l-hicre - dirâse ve taḥkîk*. Sudan: Kur'ân-ı Kerim ve İslamî İlimler Üniversitesi, Doktora Tezi, 2000.
- Hizmetli, Sabri. "Mezhepler Tarihi Yönünden Kemal Paşazade'nin Görüşleri". *Şeyḫülislâm İbn Kemâl Sempozyumu Tebliğler ve Tartışmalar*. haz. S. Hayri Bolay vd. 123-135. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1986.
- İbn Kemal, Şemseddin Ahmed b. Süleyman. "el-Maḳâlât fi beyâni ehli'l-bida' ve'l-dalâlât". *Ḥamsu resâil fi'l-fırâḳ ve'l-mezâhib*. thk. Seyit Bahcivan. 79-124. Kahire: Dâru's-Selâm, 1425/2005.
- İbn Kemal, Şemseddin Ahmed b. Süleyman. *Ḥamsu resâil fi'l-fırâḳ ve'l-mezâhib*. thk. Seyit Bahcivan. Kahire: Dâru's-Selâm, 1425/2005.
- İbn Kemal, Şemseddin Ahmed b. Süleyman. "Risâle fi beyâni'l-fırâḳı'd-ḳâlle". *Ḥamsu resâil fi'l-fırâḳ ve'l-mezâhib*. thk. Seyit Bahcivan. 163-192. Kahire: Dâru's-Selâm, 1425/2005.
- İbn Kemal, Şemseddin Ahmed b. Süleyman. "Risâle fi tafşîli'l-fırâḳı'l-İslâmiyye". *Ḥamsu resâil fi'l-fırâḳ ve'l-mezâhib*. thk. Seyit Bahcivan. 125-161. Kahire: Dâru's-Selâm, 1425/2005.
- İbn Tolun, Şemseddin. *Kitâbü'l-Ġurafi'l-aliyye fi terâcimi müteaḥḫiri'l-Ḥanefiyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1924, 1b-368b.
- İbnü'l-Cevzi, Ebü'l-Ferec. *Telbîsü İblîs*. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1403/1983.
- İbnü'l-İmâd, Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed. *Şezerâtü'z-zeheb fi aḫbâri men zeheb*. thk. Mahmûd Arnâvût. 11 Cilt. Beyrut: Dâru İbni Kesir, 1406/1986.
- İcî, Adudüddin. *el-Mevâkıf fi 'ilmi'l-kelem*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, ts.
- İlhan, Avni. "Birgili Mehmet Efendi ve Mezhepler Tarihi ile İlgili Risalesi (Tuhfetü'l-Müsterşidin fi Beyâni Fırakı Mezâhibi'l-Müslimîn)". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1989), 173-215.
- İsmail, Ekrem Muhammed, "Muḳaddime", eṣ-Şâfi fi uşûli'd-dîn, mlf. Hamîdüddin İsrâil b. Dümruk, 5-18. Amman: Dâru'n-Nûr, 2021.
- İsmail Paşa, Babanzâde Bağdatlı. *Hediyyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-muşannifin*. haz. Kilisli Rifat Bilge vd. 2 Cilt. İstanbul: Maârif Basımevi, 1955.
- Kalaycı, Mehmet. *Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Kâtib Çelebi. *Süllemü'l-vuşûl ilâ tabakâti'l-fuḫûl*. ed. Ekmeleddin İhsanoğlu. 6 Cilt. İstanbul: Merkezü'l-ebhâs li't-târih ve'l-fünûn ve's-sekâfeti'l-İslâmiyye, 2010.
- Kaylı, Ahmet. *A Critical Study of Birgivi Mehmed Efendi's (d. 981/1573) Works and Their Dissemination in Manuscript Form*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Kemalpaşazâde (Hatalı), Şemseddin Ahmed. *Risâle fi beyâni'l-fırâḳı'd-ḳâlle*. Çorum: Hasan Paşa Kütüphanesi, 4711/4, 15a-16a.
- Kemalpaşazâde (Hatalı), Şemseddin Ahmed. *Risâle fi beyâni'l-fırâḳı'd-ḳâlle*. Amasya: Amasya Kütüphanesi, 577/2, 86b-89b.
- Kemalpaşazâde (Hatalı), Şemseddin Ahmed. *Risâle fi beyâni'l-fırâḳı'd-ḳâlle*. Amasya: Amasya Kütüphanesi, 1147/2, 34b-38a.
- Kemalpaşazâde (Hatalı), Şemseddin Ahmed. *Risâle fi beyâni'l-fırâḳı'd-ḳâlle*. Konya: Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Burdur İl Halk Kütüphanesi, 1767/6, 48b-50a.
- Kemalpaşazâde (Hatalı), Şemseddin Ahmed. *Risâle fi beyâni'l-fırâḳı'd-ḳâlle*. Konya: Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Burdur İl Halk Kütüphanesi, 1533/7, 116a-116b.
- Kemalpaşazâde, Şemseddin Ahmed. *Hâzihi'r-risâle Fırâḳı'd-ḳâlle li İbn Kemâl Paşa*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3796/28, 94b-95a.
- Kemalpaşazâde, Şemseddin Ahmed. *Risâle li İbn Kemâlpaşazâde*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 3711/20, 114b-116a.

- Kirmânî, Şemsüddin Muhammed. *el-Kevâşif şerhu'l-Mevâkıf*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1684, 2a-291a.
- Kutlu, Sönmez. "İslâm Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu". *İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl Mes'elesi-I*. haz. İsmail Kurt-Seyit Ali Tüz. 1/391-440. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- Kümillâî, Muhammed Hıfzurrahman b. Muhibburrahman. *el-Büdüru'l-mağıyye fi terâcimi'l-Ĥanefiyye*. 23 Cilt. Kahire: Dâru's-Sâlih, 1439/2018.
- Lewinstein, Keith. "Notes on Eastern Ĥanafite Heresiography". *Journal of the American Oriental Society* 114/4 (1994), 583-598.
- Lewinstein, Keith. *Studies in Islamic Heresiography: The Khawârîj in Two Fıraq Traditions*. New Jersey: Princeton University, Department of Near Eastern Studies, Doktora Tezi, 1989.
- Lütfi Paşa. *Ĥayât-ı Ebedî*. İstanbul: Millet Kütüphanesi, Ali Emiri, 257/2, 53b-114a.
- Lütfi Paşa. *Kitab-ı Hayat-ı ebedî*. Princeton: Princeton University Library, Special Collections, 1631/1, 1b-43b.
- Lütfi Paşa. *Risâle-i Fırağ-ı dâlle*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 2195, 109-122b.
- Lütfi Paşa. *Risâle-i Fırağ-ı dâlle*. Çorum: Hasan Paşa Kütüphanesi, 1023/2, 23b-40a.
- Lütfi Paşa. *Zübdetü'l-mesâil*. İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, 1985, 1b-239a.
- Lütfi Paşa. *Zübdetü'l-mesâil*. İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Beyazıt, 8909, 1b-215b.
- Martı, Huriye. *Birgivi Mehmed Efendi: Hayatı, Eserleri ve Fikir Dünyası*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2011.
- Me'âş, Leyla Muhammed. *Tebyînü'l-meĥârim li'l-imâm Yûsuf Sinânüddîn el-Amâsî el-vâ'izi'l-Ĥanefî (t. 1000/1592): dirâse ve taĥkîk*. Cezayir: Oran Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018.
- Mehmed Tahir, Bursalı. *Osmanlı Müellifleri*. ed. Mustafa Çiçekler. haz. M. A. Yekta Saraç. 3 Cilt. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2016.
- Memiş, Ümmügölsün. *Derviş Ahmet'in Mir'atu'l-Akaid İsimli Eseri ve İman, Allah'ın Sıfatları ve Kulların Fiilleri Konularındaki Görüşlerinin Neseî ve Sabunî'nin Görüşleriyle Karşılaştırılması*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Mergen, Faruk. *İbn Kemal Paşa'nın "Risâle Li Hakkî'z-Zenâdika" Adlı Eseri Bağlamında Râfıza ve Zındıklara İlişkin Görüşleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Neseî, Ebû Mutî Mekhûl b. Fazl. *Kitâbü'r-redd 'alâ ehli'l-bida' ve'l-ehvâ'd-dâlle*. thk. Seyit Bahçıvan. Konya: Hikmetevi Yayınları, 2013.
- Nûh b. Mustafa. *Tercüme-i Milel ve Nihâl*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1846.
- Nûh b. Mustafa. *Tercüme-i Milel ve Nihâl*. Mısır: Matbaatü Mısri'l-Mahrûse, 1847.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler: 15-17 Yüzyıllar*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 4. Basım, 2013.
- Öge, Furkan Ramazan. *İmparatorluk Çağında Osmanlı Mezhepler Tarihi Yazıcılığı: 15-16. Yüzyıl*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Önal, Recep. "İmam Birgivi'nin Siyasî-İtikadî Mezheplere Yaklaşımı". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 7/4 (2018), 2404-2437.
- Öztürk, İsmail. *Lütfi Paşa'nın İtikadî Görüşleri ve 73 Fırka: Hayat-ı Ebedî Örneği*. Karabük: Karabük Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Râzî, Fahreddin. *Ĥadâiku'l-envâr fi ĥakâiki'l-esrâr*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, 1131, 1b-168b.
- Ritter, Hellmut. "Philologika: III - Muhammedanische Häresiographen". *Der Islam* 18 (1929), 34-55.
- Sancaklı, Salim. "Yusuf Sinânüddîn Amâsî (ö. 1000/1592) ve İtikadî Fırkalara Bakışı/Tenkidi - (Tebyînu'l-Meĥârim Kitabı Bağlamında)". *Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. ed. Şuayip Özdemir-Ayşegül Gün. 1/515-522. Ankara: Başkent Klîşe ve Matbaacılık, 2017.
- Şafir, Nir. "How to Read Heresy in the Ottoman World". *Historicizing Sunni Islam in the Ottoman Empire c. 1450-c. 1750*. ed. Tijana Krstić-Derin Terzioğlu. 196-231. Boston: Brill, 2020.

- Sıġnâkî, Hüsâmeddîn b. Ali. *Dâmiġatü'l-mübtedî'in ve nâşiratü'l-mühtedîn*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hz. Halid, 153, 1b-36a.
- Sıġnâkî, Hüsâmeddîn b. Ali. *et-Tesdîd fî şerhi't-Temhîd*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Amcazade Hüseyin, 309, 1b-174b.
- Sînôbî, Nebî b. Turhân. *Ĥayâtü'l-Ķulûb*. İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, 718, 1b-448a.
- Süreyya, Mehmed. *Sicill-i Osmanî*. haz. Nuri Akbayer. 6 Cilt. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Şahin, Oġuzhan. "Sofyalı Bâli'nin Dört Şeyhe Dair İstihbârî Bir Mektubu". *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi* 4/8 (2018), 37-64.
- Tabakoġlu, Mehmet. *Nureddinzade, Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Tan, Muzaffer. "Geç Dönem Hanefî-Mâtürîdî Fırak Geleneġi Baġlamında Bir Risale: 'el-Makâlât fî Beyâni Ehli'l-Bida' ve'd-Dalâlât'". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2009), 181-202.
- Tan, Muzaffer. "Hanefî-Mâtürîdî Fırak Geleneġi Baġlamında Mezheplerin Tasnifi Meselesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49/2 (2008), 121-152. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000000972
- Tietze, Andreas. "Sheykh Bâli Efendi's-Report on The Followers of Sheykh Bedreddîn". *Osmanlı Araştırmaları* 7-8 (1988), 115-122.
- Timur, İhsan. *Gaznevî'nin Usûlu'd-Dîn Adlı Eseri ve Mezhepler Tarihi Açısından Deġerlendirilmesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Ya'kûb b. Abdüllatif. *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı*. haz. Halil İbrahim Bulut vd. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Yakub b. Abdüllatif. *İslâm'da Fırkalar*. İstanbul: İ.B.B. Atatürk Kitaplığı, Yazma Eserler, 854, 1b-292a.
- Yasar, Abdizâde Hüseyin Hüsâmeddîn. *Amasya Tarihi*. ed. Songül Keçeci Kurt vd. haz. Turan Açık, İbrahim Serbestoġlu. 12 Cilt. Amasya: Kültür Yayınları, 2022.
- Yılmaz, Ali Tarık Ziyat. *Mâtürîdî Âlimlerden Sıġnâkî'nin (ö. 714/1314) et-Tesdîd fî şerhi't-Temhîd Adlı Eserinin Tahkiki ve İlahiyyat Konularının Tahlili*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Yûsuf Sinânüddîn Amâsî. *Tebyînü'l-Mehârim*. Manisa: Manisa Yazma Eser Kütüphanesi, Akhisar Zeynelzade, 1346, 595.
- Collective Volume with Texts in Turkish and Arabic (1-10) : al-Qasida al-Lamiyya fil-Tawhid : and Other Texts*. Leiden: Leiden University, y.y., 78a-151b.
- Dâmiġatü'l-mübtedî'in*. Manisa: Manisa Kütüphanesi, Manisa İl Halk Kütüphanesi, 2913/1, 1b-10a.
- eş-Şâfi fî uşûli'd-dîn*. Konya: Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Burdur İl Halk Kütüphanesi, 1344, 1a-65b.